

Društvenost radnika brodogradilišta "3. maj" u njihovo organizirano slobodno vrijeme

Špoljarić, Daniela

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:238830>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
ODSJEK ZA KULTURALNE STUDIJE**

**DRUŠTVENOST RADNIKA BRODOGRADILIŠTA 3.MAJ U NJIHOVO
ORGANIZIRANO SLOBODNO VRIJEME**

1950. - 2020.

(Diplomski rad)

Studentica: Daniela Špoljarić

Rijeka, 2020.

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET RIJEKA
ODSJEK ZA KULTURALNE STUDIJE**

**DRUŠTVENOST RADNIKA BRODOGRADILIŠTA 3.MAJ U NJIHOVO
ORGANIZIRANO SLOBODNO VRIJEME**

1950. - 2020.

(Diplomski rad)

Mentor: doc. dr. sc. Sanja Puljar D'Alessio

Studentica: Daniela Špoljarić

Rijeka, 06. srpanj 2020.

SAŽETAK

Ovaj se diplomski rad prvenstveno bavi aspektima društvenosti radnika Brodogradilišta 3.MAJ. U kontekstu društvenosti primarno će biti riječ o aktivnostima koje je poduzeće 3.MAJ, zajedno sa svojom upravom i Sindikatima, organiziralo za svoje radnike u njihovo slobodno vrijeme. U tu svrhu na samom početku rada izložena je teorija o slobodnom vremenu te razvoju potrošačke dokolice, koja je bila relevantna za nastavak rada i prikaz aspekata društvenosti koji su se u 3.MAJ-u razvijali od 1950-ih godina pa sve do danas. Kroz periodičan prikaz razvoja društvenih aktivnosti, u radu je prikazan i društveno-politički kontekst koji je uvelike utjecao na formiranje politika i razvoj slobodnog vremena. Naposljetku, raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije te nastanak nove države Hrvatske donesle su promjene kako u strukturi same uprave Brodogradilišta, tako i u njenim politikama koje se odmiču od socijalističkih ideala radnika kao stupa socijalističke države. Potonje je tako, dakako, odredilo i organizirane aktivnosti za radnike u slobodno vrijeme što se očituje i na samom kraju rada. Konačno, uzevši u obzir koncept slobodnog vremena i kontekst društvenosti trećemajskih radnika, navedeni se koncept propituje te se postavljaju novi smjerovi razvoja izložene teme.

Ključne riječi: društvenost, Brodogradilište 3.MAJ, slobodno vrijeme, radno vrijeme, potrošačka dokolica, socijalizam

SUMMARY

This thesis primarily discusses aspects of the sociability of the 3.MAJ Shipyard workers. In the context of sociability, the thesis will primarily be about the activities that the 3.MAJ company, together with its management and trade unions, organized for its workers in their free time. For this purpose, at the very beginning of the paper, the theory of free time and the development of consumer leisure will be presented, as it was relevant for the continuation of work and presentation of sociability aspects that developed in 3.MAJ from the 1950s until today. Through a periodic review of the development of social activities, the paper also presents the socio-political context that greatly influenced the formation of policies and the development of leisure time. Finally, the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the emergence of the new state of Croatia brought about changes in the structure of the Shipyard's administration, as well as in its policies, which moved away from the socialist ideal of the worker as the foundation of the socialist state. The latter had, of course, determined the organized activities for workers in their free time, which is evident at the very end of the work. Finally, taking into account the concept of free time and the context of the sociability of 3.MAJ workers, this concept is questioned and new directions for the development of the presented topic are set.

Key words: sociability, Shipyard 3.MAJ, free time, work time, consumer leisure, socialism

U posvetu jednom od mnogih, ali meni najbitnijih, onom kojem dugujem svoj život i koji me naučio živjeti. Svojoj vječnoj potpori i izvoru ljubavi. Tata, ovo je za tebe.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	7
2. RAZRADA	11
2.1. Kontekst osnutka 3.MAJ-a.....	11
2.2. Otkrivanje slobodnog vremena	13
2.3. Razvoj potrošačke dokolice	18
2.3. Zlatno doba.....	21
2.3.1. RKUD Brodograditelj.....	22
2.3.2. Sportske aktivnosti	24
2.3.3. Izleti i godišnji odmori	38
2.3.4. Kino-foto klub Jadran.....	47
2.4. Doba promjena	49
2.5. Društvenost trećemajaca danas	57
3. IZMEĐU SLOBODNOG I RADNOG VREMENA (umjesto zaključka)	65
4. POPIS LITERATURE	69

1. UVOD

Kao što je u samom naslovu rečeno, diplomski se rad bavi aspektima društvenosti radnika riječkog brodogradilišta 3.MAJ i to od poslijeratnih godina pa sve do danas. Početna točka perioda odabrana je kao okvirni začetak i bujanje socijalističke politike tada oformljene države Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Kao krajnju točku sam pak odabrala upravo ovaj trenutak, današnjicu, kako bi kronološki opisala nastanak i razvoj aspekata društvenosti trećemajaca, koji su, kako je naposljetku vidljivo i kroz sam rad, usko povezani sa širim društvenopolitičkim i ekonomskim kontekstom, kako države SFRJ tako globalnih tokova i procesa na razini Europe i svijeta. U radu sam stoga paralelno prikazala tri linije - društveno-politički kontekst nastanka, razvoja i raspada Jugoslavije te nastanka i razvoja nove države Hrvatske te povijest samog brodogradilišta u čiji sam kontakt potom smjestila i same aspekte društvenosti trećemajaca detaljno ih opisujući, *kako njihov razvoj i izvedbu tako i iskustva Sudionika u navedenim aktivnostima.*

Govoreći o društvenosti prvenstveno se baziram na aktivnosti koje je 3.MAJ, kao poduzeće sa svojim Sindikatom i upravnim jedinicama, organiziralo za svoje radnike. Takve organizirane aktivnosti odvijale su se primarno u slobodno vrijeme radnika, dakle u vremenu oslobođenom radnog procesa. U tu svrhu bilo je potrebno detaljno izložiti teoriju o slobodnom vremenu koja se kao samostalan pojam počinje razvijati s industrijskom revolucijom. Naime, slobodno vrijeme je prvenstveno bilo poistovjećeno s onim radnim, a tek se kasnije, industrijalizacijom i povećavanjem slobodnog vremena, ono počinje odvajati i definirati kao vrijeme sa svojom ulogom i funkcijom. Ipak, slobodno vrijeme i dalje ostaje tijesno povezano s onim radnim, a njihova se povezanost i neodvojivost najbolje očituje u praksama svakodnevnog života.

Nakon izlaganja teorije o slobodnom vremenu, ispreplitala sam ju s aspektima društvenosti trećemajaca, za koje sam informacije crpila primarno iz knjige Miljenka Mrvčića *Priče o Brodogradilištu 3. maj : (1974.-1996.)* iz 2019. u kojoj Mrvčić, kao bivši i dugogodišnji zaposlenik 3.MAJ-a, iz vlastitog iskustva govori o raznim aspektima bivanja radnikom trećemajcem, prisjećajući se raznih dogodovština iz radničkih dana. Uz navedeno, koristila sam se i samim mjesečnikom *Brodograditelj*. Naime, nastanak nove države i prelazak na samoupravljanje donosi i posvećivanju pažnje i informiranju zaposlenika o zbivanjima pa se tako već 1950.-te godine u

Brodogradilištu 3. MAJ počinje izlaziti mjesečnik *Brodograditelj*. Već tri godine kasnije preimenuje se u Brodogradilište 3.MAJ koje izlazi samo povremeno, prema potrebi, no najmanje šest puta godišnje. Svrha je bila informirati članove trećemajskog kolektiva o proizvodnim rezultatima i problemima, ali i kompletnom razvoju brodogradilišta, događajima i uspjesima u političkim, kulturnim i sportskim aktivnostima kolektiva. *Brodogradilište 3. maj* izlazi zaključno 1969. godine, a u prvi plan dolazi bilten *Informacije* koji je krenuo izlaziti 1962. te s vremenom postaju čitani tjednik. Ipak, 1990. tjednik mijenja ime u *bit* (brodograditeljski informativni tjednik). Uz uobičajene teme koje su se obrađivale u spomenutim listovima poput tekućih problema brodogradilišta, široj političkoj situaciji, proizvedenim brodovima i slično, govorilo se i o tekućim aktivnostima sportskih i kulturno-umjetničkih društava, izletima i skupovima, te rezultatima i najavama događanja, koje su meni bile posebno zanimljive u okviru tematike ovog rada. Naime, kroz niz brojeva *Informacija* te *bit*-a imala sam prilike iščitati, a potom i oblikovati si sliku o tome kako je izgledao društveni život trećemajaca; kako su provodili dane, kakva je atmosfera vladala među skupinama, nadređenima i podređenima, upravom i kolektivom. Iščitavanje lista dalo mi je tako jedan potrební temelj za izgradnju ovoga rada, s čijim sam tekstovima i činjenicama potkrijepila svoja zapažanja i nastojala ih povezati sa iznesenim intervjuima svojih sugovornika. Sugovornike su mi činili bivši i sadašnji zaposlenici 3.MAJ-a, po poziciji su to uglavnom bili proizvodni radnici te jedan član uprave. Neki od sugovornika su u 3.MAJ-u proveli svoj cijeli radni vijek, zaposlivši se početkom 70-ih godina prošlog stoljeća i umirovili se 2018./2019. godine, neki su u 3.MAJ-u radili samo nekoliko godina davnih 70-ih i 80-ih godina, a neki se tek zaposlili između 2013. i 2015. godine te još i danas rade. Shodno tome, njihovi se intervjui i podaci koji su mi dali, primarno bazirani na period od 1970. do danas, s obzirom da je to period u kojem su bili dio radnog sustava poduzeća. U razgovoru sa svima njima, imala sam priliku, iz raznih perspektiva i od različitih generacija, čuti kako je to bilo u pojedinom periodu raditi u 3.MAJ-u, a kako je danas te što se to promijenilo.

Rad sam također temeljila na iscrpnoj monografiji “*3. maj – složena organizacija udruženog rada brodograđevne industrije, Rijeka*” Ivana Rogića iz 1984. godine te njegovoj nasljednici iz 2005. od Petra Trinajstića “*3. maj : stoljeće moderne brodogradnje u Rijeci : 1905. - 2005.*” koje su mi dale kompletan pregled povijesti 3.MAJ-a te potreban kontekst u koji sam potom mogla smjestiti sferu društvenosti trećemajskih radnika. No, zašto prikazujem društvenost baš radnika 3.MAJ-a? Odgovor leži u činjenici da je ovaj rad napisan s elementima autoetnografije.

Autoetnografija, kako već sam pojam govori, spajajući riječ *auto* kao osobno iskustvo (ja), *etno* kao zajednicu te *grafija* kao pojam koji označava opisivanje, definirana je kao forma teksta u kojem se osobno iskustvo svjesno postavlja u fokus interesa istraživača. Ona je istovremeno “*pristup, proces i proizvod (...)*” (Alempijević et al., 2016:90). Autoetnografija kao forma nastala je na kritici tradicionalnog istraživačkog pristupa u antropologiji koji se temelje na oblikovanju “*mišljenja o sebi samima*”, odnosno vlastitoj kulturi kroz “*upoznavanje (dalekog) Drugog*” (Alempijević et al., 2016:87). Drugim riječima, temeljeći se na nastojanjima autora da se što više distancira od teksta te ga učini što impersonalnijim. Kritika se bazirala na mišljenju kako svako antropološko djelo, baveći se reprezentacijom tako dalekog Drugog, zapravo nosi djelić i samog autora, odnosno njegovu dispoziciju. Odmičući se od objektivnog znanja, u prvi plan tako dolazi autorefleksivnost, autor i njegova vidljivost u samom tekstu. Na taj način, i sam izbor teme istraživanja ima “*(ne)posredno ‘upisane autobiografske motive’*” (Sulima 2005: 6).

Upravo je izbor teme i motivacija za bavljenje određenom istraživačkom temom dio koji se navodi u uvodu tekst ističući autorov odnos spram temi. Ono nije dekorativnog karaktera već služi upravo autorefleksiji kako bi autor promislio vlastiti odnos, osjećaje te stavove vezane za temu rada. Konkretno, moj motiv za pisanje ovog rada je moj otac, koji je kao radnik 3.MAJ-a – Trećemajac, u brodogradilištu proveo više od 20 godina svoga života, i kojega je njegovo radno mjesto i činjenica da je trećemajac, oblikovala i utjecala kako na njegovu svakodnevicu, tako i na njegov privatni život (kao dio te svakodnevice), kojeg sam i sama bila dio. Ponukana činjenicom da je najbolje godine svoga života, najviše sati svakoga dana i najviše energije bilo potrošeno baš u tom brodogradilištu, izabrala sam ga kao radno okruženje u koje ću smjestiti željenu problematiku - temu društvenosti trećemajskog kolektiva. Naime, snažnog sam uvjerenja kako je zajedničko provođenje slobodnog vremena radnika 3.MAJ-a iznimno utjecalo, kako na njihove odnose na radnom mjestu i van njega, tako i na samo psihičko stanje radnika pojedinca, njegovo zadovoljstvo poslom te životom općenito. Iako takve društvene aktivnosti i zajedničko provođenje slobodnog vremena radnika 3.MAJ-a nisu jedini razlog za njihovo zadovoljstvo, ipak ga smatram važnim segmentom, i kao takvim ga izlažem u nastavku ovog rada. Ipak, valja uzeti u obzir da sam s temom ovog rada emocionalno vezana te time nemam u potpunosti neutralnu istraživačku poziciju, jer sam, kao što sam ranije spomenula, bila dio svakodnevice jednog trećemajca, moga oca, s kojim sam provodila dane i imala priliku iskusiti na koji je način njegov rad u 3.MAJ-u utjecao na njega samoga, ali i na naš obiteljski život. Ujedno, s ocem sam imala priliku šetati brodogradilištem,

upoznati ljude, družiti se s radnim kolektivima i to je na mene ostavio jedan poseban dojam, uspomenu, koje se i danas rado sjećam. Kako tvrdi i Alempijević (2016), upravo “*promišljanje vlastite pozicije istraživača često nameće sama tema istraživanja, njezina ‘osjetljivost’, ‘problematicnost’, intenzitet, karakter nekog događaja i odnosa, razvoj neposrednog istraživačkog iskustva*” (Alempijević et al., 2016:88). Iako je motiv za pisanje ovog rada autoetnografski, nije cijeli rad pisan kao autoetnografija, već samo s njenim elementima. Shodno tome, u radu će se na rijetkim mjestima pronaći crtica iz mog i očevog privatnog života te njegovog iskustva kao radnika 3.MAJ-a o kojima sam i sama bila svjedokom.

2. RAZRADA

2.1. Kontekst osnutka 3.MAJ-a

Nastavljajući se na dugu tradiciju brodogradnje, koja seže davno prije prvih zabilješki o riječkom škveru iz 1452., početkom 20. stoljeća nastaje i dobro nam znani 3. MAJ.

3. maj, nekadašnji industrijski biser grada Rijeke, osnovan je još za vrijeme Austro-Ugarske monarhije – 1905. godine u Udruženju brodogradilišta i tvornice strojeva Danubius – Schoenichen – Hartmann. Od tada je 3. MAJ prebrodio razne neprilike, slomove, promjene država i vlasti, uprava i naziva – od Danubius te Ganz Danubiusa i Cantieri Navali del Quarnaro sve do Kvarnerskog brodogradilišta i naposljetku 3. MAJ-a, kako ga zovemo još i danas. Poduzeću je uslijed osnutka ustupljen teren na Brgudima s već postojećim operativnim prostorom, a država je preuzela obvezu uspostavljanja željezničkog priključka te su već bile osigurane narudžbe brodske ratne mornarice (Puljar D'Alessio, 2018:37). Brodogradilište je s radom započelo i prije potpunog završetka, 1907. godine, a već nakon četiri godine preimenovano je u Ganz & Co. Danubis, nakon spajanja s budimpeštanskom tvrtkom za ljevarstvo i strojogradnju, Ganz & Co. U sljedećih desetak godina u pripremi Austro-Ugarske za ratni obračun, riječko je brodogradilište sve zaposlenije, te je broj radnika u tom razdoblju dosegao brojku od četiri tisuće. Ipak, poslovanje brodogradilišta bilo je primarno usmjereno na izgradnju ugarskog dijela ratne flote Monarhije, te nije poticalo prateću industriju grada (Klen et al., 1988:257). Shodno tome, dokinuta je važna karakteristika brodogradnje – poticanje lokalne prateće industrije.

Nakon pripajanja Italiji, brodogradilište je, uslijed promjene vlasnika, promijenilo ime u Cantieri Navali del Quarnaro. Iako je 1920. godine politička situacija u Rijeci bila napokon rješenja brodogradnja je stagnirala. Uslijed završetka rata nije bilo potrebe niti sredstava za gradnju ratnih brodova. Shodno tome, narudžbe su bile slabe, dobava materijala je kasnila, i sve je više radnika bilo otpušteno. 1934. godine ih je tako bilo svega 354, uz 73 činovnika (Puljar D'Alessio, 2019:38). U međuratnom je razdoblju, doduše, stagniralo i cjelokupno gospodarstvo grada. Na početku zbog neizvjesnosti o teritorijalnoj pripadnosti grada, a potom u okolnostima podijeljenosti na dva grada na samoj granici dviju država (Rijeka i Zamet su tako bili pod Italijom, a Sušak je pripadao Jugoslaviji). U ovakvim su okolnostima stoga i mnoge tvornice obustavile svoju proizvodnju (ibid). No, s približavanjem Drugom svjetskom ratu, narudžbe su opet rasle te je to održalo

brodogradilište da ostane raditi koliko toliko uspješno te da naposljetku preživi i sam rat. Nakon kapitulacije fašističke Italije 1943. godine brodogradilište je pripalo Nijemcima, a proizvodnja je gotovo skroz zamrla. Pred kraj 1944. godine uslijed bombardiranja, Rijeka je doživjela velike gubitke. Stradali su veliki industrijski kompleksi, radnička naselja, ali i cijeli grad. Čak i oni koji nisu bili direktno pogođeni bombardiranjima, nisu mogli odmah nastaviti s radom zbog nedostatka pogonskih goriva, sirovina ili rezervnih dijelova. Grad je s vremenom ostao i bez zalihe hrane, a opskrba električnom energijom, gorivom i vodom bila je sve teže izvediva. Rijeci je tako trebalo deset godina da obnovi lice grada i svoju industriju (Klen et al. 1988:395).

Nakon rata slijedilo je još jedno preimenovanje brodogradilišta u Kvarnersko brodogradilište u sklopu kojega kreću obnove i rekonstrukcija čitavih pogona. S obnovom i dobivanjem sve većeg broja projekata, bilo je potrebno ponovno zaposliti stručni kadar. Stoga se, tada već u preimenovanom 3. MAJ-u (prema danu oslobođenja Rijeke – 03.05.1945.) osniva Vojno-industrijska škola u sklopu poduzeća 3.MAJ. Učenici spomenute škole imali su obvezu najmanje pet godina raditi u Trećem maju, što je zapravo činilo jedan dobar doprinos radnoj snazi 3.MAJ-a. Drugi priljev radnika stizao je iz Monfalconea u Italiji, koji dolaze u želji za izgradnjom socijalističke Jugoslavije (Trinajstić, 2013:104).

„Ovako se polako kreiralo šarenilo dijalekata, narječja, prezimena toliko karakterističnih za 3. maj. Brodogradilište je postalo poprište susreta različitih sudbina, jednih dovučenih pod naredbom, drugih dragovoljno pristiglih u ime ideala, trećih – starih majstora – koji su jednostavno ostali raditi ono što su radili čitav život (...)“ (Puljar D'Alessio, 2018:39).

Tako radnici, postajući dio 3.MAJ-a, počinju graditi odnose i sklapati prijateljstva sa starim i novim kolegama, čemu pridonose i društvene aktivnosti organizirane u njihovo slobodno vrijeme. Govoreći o organiziranim aktivnostima u slobodno vrijeme, prvenstveno se fokusiram na aktivnosti koje je za svoje radnike organizirala uprava i sindikati 3.MAJ-a, baveći se periodom od formiranja nove države SFRJ pa sve do danas. U tom kontekstu, važno je, prije svega, objasniti koncept slobodnog vremena te, kao i za samo brodogradilište, staviti pojam u kontekst povijesnog razvoja.

2.2. Otkrivanje slobodnog vremena

Oduvijek je postojalo vrijeme koje nije bilo obilježeno karakteristikama rada i koje je bilo prepušteno pojedincu da sam odabere na koji način će to vrijeme i provoditi. No, u razdoblju prije industrijske revolucije definicija slobodnog vremena u kontekstu kako ga danas poimamo nije postojala. Naime, među radnim i slobodnim vremenom nije bilo jasne distinkcije. To se moglo vidjeti na primjerima aktivnosti kao što su bile jahanje, šah, viteški turniri, koji su imale i vojne i gospodarske svrhe, kako navodi Arapović (2018:129). Nešto kasnije, u razdoblju od 14. do 17. stoljeća dolazi promjena shvaćanja vremena. Uzrok tome je sve veća upotreba satova, no i sama buržoazijska točnost koja počinje biti sve očitija u tvornicama na prijelazu iz 17. u 18. stoljeća kada nadzornici počinju bilježiti vrijeme dolazaka i odlazaka s posla (Thompson, 1967). U ovom periodu stoga možemo govoriti o početku disciplinarnog kapitalizma te novom poimanju vremena u kojem ono ne prolazi već se troši. Tako novonastala radna disciplina uvelike je utjecala na svijest o vremenu te njegovoj važnosti zbog čega se radno vrijeme sve više počinje skraćivati. U tom, još predindustrijskom periodu, nedostajala je, kako smatra Burke (1995), moderna ideja slobodnog vremena, koja se razvija kao proizvod industrijskog kapitalizma. No, radi se o tome da je i u predindustrijskom vremenu postojao koncept slobodnog vremena, ali on nije bio toliko raznolik kao što je to u periodu nakon industrijske revolucije: *“Dok su predindustrijska društva imala festivale, viteške borbe, lov, kartanje i slično, industrijska društva imala su vikende i praznike. Stoga možemo govoriti o pojavi slobodnog vremena kao dijelu procesa modernizacije.”* (Arapović, 2018:130).

Govoreći o modernizaciji, presudnu ulogu odigrala je industrijska revolucija. Period industrijske revolucije okvirno je razdoblje druge polovice 18. stoljeća te prve polovice 19. stoljeća kada dolazi do značajnih gospodarskih i društvenih promjena potaknutih izumom raznih strojeva kao što su parobrod, telegrafa i drugih. U industriji je tako počela rasti svijest o vremenu uzrokovana potrebom za sinkronizacijom rada gdje je bio cilj da se zadatak što prije obavi, a ne da se samo obavi kao što je to bio slučaj u primitivnijim društvima: *“Dakle, veća potreba za sinkronizacijom rada bila je povezana s izraženijom svijesću o važnosti vremena, što će ukazati na povezanost kapitalističkog sustava i svijesti o vremenu, te na veći osjećaj za svojevrsnu štedljivost vremena kod poslodavaca u kapitalizmu.”* (Arapović, 2018:131). Kako tvrdi i Thompson, industrijska je

revolucija uzrokovala novi vremenski i radni ustroj sa sve većom usmjerenošću na vrijeme: *“Vrijeme je sada platežno sredstvo: ono se ne provodi, već troši.”* (Thompson, 1967:61). Vrijeme tako počinje biti shvaćeno kao novac - vrijednost, a k tome, pojačana je radna disciplina dodatno poticala radnike da promišljaju o kvalitetnijem provođenju slobodnog vremena. Drugim riječima, *“kako je radno vrijeme postajalo sve manje zaigrano, a radni sati dulji i preciznije određeni, tako se sve više javljala, a zatim i povećavala, potreba :za rasonodom te većim i kvalitetnijim slobodnim vremenom općenito”* (Arapović, 2018:136).

Dakle možemo uočiti, kako prema ovom viđenju odnosa radnog i slobodnog vremena, radno vrijeme ostvaruje snažan utjecaj na provođenje slobodnog vremena. Prema Friedmanu tako, radno vrijeme predstavlja faktor koji naj snažnije utječe na karakter slobodnog vremena. Specijalizacija radnih zadataka uvela je određenu monotonost u radni proces te time radno vrijeme zbog takvog svog karaktera ne može zadovoljiti potrebu radnika za zanimljivošću, značenjem ili sudjelovanjem. Shodno tome, takav nekreativan rad radnika kod njega stvara nezadovoljstvo te skrivenu napetost koja se, kako navodi Friedman *“pothranjuju u psihi mnogih pojedinaca, nastavljaju svoj pritisak i izvan rada, te utječu na aktivnosti, kojima se ti pojedinci bave u svojim ‘slobodnim’ satovima“* (G. Friedman, 1959:150). Stoga radnik kako bi umanjio svoje nezadovoljstvo rješenje nalazi u aktivnosti rasonode koje se prema Friedmanu mogu definirati kroz termine kao što je *“utući vrijeme”* s jedne strane, odnosno *“aktivna rasonoda”* s druge. Dakle, s obzirom na teške radne uvjete u kojima su se radnici svakodnevno nalazili te nezadovoljstva koje je proizlazilo iz nekreativnog rada, bio im je potreban novi izvor zadovoljstva i ispunjenosti koji radni proces nije donosio, pa ga stoga počinju tražiti u vremenu oslobođenom radnih obaveza - slobodnom vremenu. O tome svjedoči i sam rast popularnosti ekipnih sportova, posebice nogometa, tijekom 19. stoljeća. (Arapović, 2018:13). Upravo u tom periodu se i vrijeme rada tako sve više odvaja od vremena ne-rada koje kao jedna sadržajno i vremenski drugačija cjelina, počinje izdvajati od rada i time postajući *„okvir novih djelatnosti odmora, zabave i razvoja“* (Friedman, Naville, 1972: 690).

Nakon same industrijske revolucije, u drugoj polovici 19. stoljeća, aktualna su bila dva nastojanja - nametanje još intenzivnije discipline u tvornicama s jedne strane te borba za bolje radne uvjete s druge. Sve veća borba za prava radnika nastavila se kroz formiranje odbora i ishodovanje

skraćenog radnog vremena na 10 sati dnevno, a potom se borba nastavila u pogledu prekovremenih sati i drugih sfera prava radnika, što zapravo svjedoči o pokušajima oblikovanja novih kako radnih navika tako i nove vremenske discipline.

“Čini se da su u razdoblju prije Industrijske revolucije ljudi počeli konkretnije razmišljati o tome kako kvalitetno provoditi slobodno vrijeme, dok su tijekom i nakon revolucije počeli sve češće pronalaziti odgovore na takva pitanja. To je svakako dobar pokazatelj kako je vrijeme imalo sve veće značenje, ne samo za poslodavce, već i za radnike.” (Arapović, 2018: 132).

Tena Martinić nastanak slobodnog vremena također vezuje uz pojavu industrijskog društva navodeći kako zahvaljujući suvremeno organiziranoj proizvodnji, granice između proizvodnje, odnosno radnog vremena, su sve određenije. Stoga, u eri industrijske proizvodnje, smanjivanjem radnog, a uvećavanjem neradnog vremena za posljedicu ima kvalitativno drugačiji način provođenja slobodnog vremena koje više nije samo u ulozi obnavljanja fizičke snage već, s obzirom na povećanje njegova trajanja i materijalnih standarada, ono pojedincu omogućuju uvjete da svoje slobodno vrijeme troši prema vlastitom izboru (Martinić, 1977).

Industrijski napredak ubrzao je, dakle, proces kvantitativnog, ali i onog kvalitativnog usavršavanja tehnološkog procesa proizvodnje, što je za posljedicu imalo povećanje slobodnog vremena. Osim toga, povećanje slobodnog vremena, bilo je uzrokovano i time što je skraćivanjem radnog, a produljivanjem slobodnog vremena prepoznata mogućnost za proširivanje efikasnosti industrijskog razvoja, čime je *“slobodno vrijeme umjesto ‘prostora’ za povećanje vremena slobode postalo prostor za realizaciju ciljeva izvan njega samog”* (Krivokapić, 2007:85). Stoga Friedman uvodi novi pojam “oslobođeno vrijeme” kako bi označio vrijeme izvan obaveznog radnog vremena, dok “slobodno vrijeme” definira kao vrijeme: *„u kome sama ličnost vršeći svoj izbor teži da se izrazi i čak da se potpuno razvije, ako za to ima sredstava i mogućnosti“* (Friedman, 1959:158). Na mjesto Friedmanove definicije slobodnog vremena sociolog Joffre Dumazedier (1964) uvodi pojam dokolice. On, orijentirajući se na dokolicu kao dio slobodnog vremena, tvrdi kako je ona proizvod tehničkog progressa definirajući ju kao vrijeme lišeno svih, a ne samo radnih obaveza. Dok ostatak svakodnevnih obaveza, isključujući one radne, ulaze u ono vrijeme koje on naziva “oslobođeodnim vremenom” jer katkada te aktivnosti mogu imati karakter obaveze, a

katkada karakter odabrane rasonode. Dumazedier je tako, kako bi ju definirao u kontekstu slobodnog vremena, stavio dokolicu u odnos spram obaveza, a ne samog radnog vremena te istakao nekoliko njenih funkcija: funkcija odmaranja, funkcija zabave te funkcija razvoja ličnosti (Krivokapić, 2007:86). Funkcija odmora, kao oslobađanje od umora, te funkcija zabave kao oslobađanja od dosade, ukazuju na njihovu tijesnu povezanost sa samim procesom rada jer je njihov prvenstveni cilj anuliranje posljedica radnih, ali i drugih obaveza (ibid:87). Naime, funkcija odmora služi oporavljanju fizičkih i živčanih oštećenja izazvanih stalnim tenzijama usmjerenim na ispunjavanje obaveza (Dumazedier, 1964, 676), dok se funkcija zabave sastoji od oslobađanje dosade proizvedene monotonijom također tijekom rada i svakodnevnih briga. Za razliku od njih, u trećoj funkciji razvoja ličnosti leži pravi slobodni potencijal vremena dokolice u kojem se čovjek samostalno realizira neovisno o drugim obavezama: *“Ova funkcija omogućava slobodan razvoj ličnosti, gdje se uz aktivnije učešće u kulturnom i društvenom životu zajednice i uz slobodno stvaralaštvo, pojedinac oslobađa od automatizama i klišea, i kreira sopstveni životni stil.”* (Krivokapić, 2007:87). Thorstein Veblen u svojoj knjizi *Teorija dokoličarske klase* iz 1966. godine u okviru života imućne klase govori i o dokoličarskom stilu života također definirajući dokolicu kao ne-aktivnost te slobodu od svakog mogućeg kontakta s proizvodnim procesom. Upravo zbog toga dokolica je prema Veblenu, preduvjet za lijep i besprijekorni ljudski život (Veblen, 1966). Govoreći o pozitivnom potencijalu slobodnog vremena i njegovoj važnosti za ljudski razvoj i ukupno zadovoljstvo poslom i životom, češka sociologija Blanka Filipcova formira kritiku ovakvog pogleda na slobodno vrijeme ukazujući upravo na inzistiranje na pozitivnim aspektima te ističući važnost slobodnog izbora. Naime, jednako kako slobodno vrijeme može biti utrošeno na uvećanje intelektualnog potencijala pojedinca, tako može biti utrošeno i na čavrljanje i besposlicu te time ističe važnost individualnog odnosa prema slobodnom vremenu: *„Slobodno vrijeme je vrijeme koje čovek može da upotrijebi neposredno za sebe, vrijeme u kojem maksimalno pripada sam sebi, u kome može da radi više nego ikad – ono što ga zabavlja, što mu donosi radost, zabavu i odmor, a time, dakle, i izvjesnu korist“* (Filipcova, prema Božović, 1975:62). Dakle ona, kao i spomenuta Martinić (1977), ističe važnost slobodnog izbora, odnosno da čovjek sam odabire na koji će način provoditi svoje slobodno vrijeme. No, govoreći o slobodnom vremenu i slobodi općenito, moramo se prije svega zapitati od čega smo mi to slobodni? Od čega je radnik “slobodan” u svom slobodnom vremenu? Radi se dakle o oslobođenju od samog procesa rada i radnih obaveza.

Stoga, ako je “slobodno vrijeme” zapravo vrijeme slobode, postavlja se i sljedeće pitanje, a to je - za što je ono slobodno?

Milan i Rajka Polić u svom tekstu “*Vrijeme, slobodno od čega i za što?*” vrlo sažeto i precizno lociraju problematiku slobodnog vremena izlažući nekoliko pogleda na samo slobodno vrijeme. U kontekstu toga, oni o slobodnom vremenu govore u opoziciji - vrijeme slobodno od čega i vrijeme slobodno za što zaključujući kako je slobodno vrijeme slobodno “*od bilo kakve prisile i za stvaralaštvo*” (Polić, Polić, 2009:259). Naime, kako sam prethodno i spomenula, slobodno se vrijeme u samim počecima i definiralo isključivo nasuprot ne-slobodnom vremenu, odnosno onom “vremenu rada” te ga stoga, Milan i Rajka Polić od tuda i kreću definirati uvodeći u svoje promišljanje dva nova pojma: dokolica i besposlica.

“Slobodno se vrijeme, dakle, na primitivan (prvotan i nerazvijen) način javlja kao vrijeme ‘slobodno od’ rada kao prisilne djelatnosti, od posla kao posredovanja života, ali kao takvo ono je tek nedjelatna besposlica (bez-poslica).” (Polić, Polić, 2009:260).

Besposlicu tako možemo definirati kao “*neosmišljeno slobodno vrijeme, dangubljenje*” (Anić, 1991;27) jer iako je ono oslobođeno od radne prisile i tako ispražnjeno od radnog prisilnog sadržaja, ono još nije ispunjeno djelatnim aktivnostima koje bi se mogle odrediti kao sloboda. Dok je s druge pak strane, dokolica vrijeme “slobodno za” igru, kreiranje i samodjelatnu aktivnost samoostvarenja kojom čovjek zapravo potvrđuje svoju slobodu. Stoga prvenstveno se vrijeme mora osloboditi od rada, postati besposlicom, da bi se moglo djelatno iskoristiti i tako postati dokolicom.

“Kao vrijeme slobode od rada, slobodno je vrijeme dakle besposlica, a tek kao vrijeme slobode za samodjelatnost, za samoostvarenje, slobodno je vrijeme dokolica. Pa biti besposlen i dokolan (ili dokon) nikako nije isto, jer dok besposlen ne mora raditi, dokolan se može igrati ili stvarati.”
(Polić, Polić, 2009:260).

Dakle da se uočiti kako slobodno vrijeme može biti podijeljeno u nekoliko kategorija: “oslobođeno vrijeme” nasuprot onog “slobodnog” o kojima govori Friedman (1959), na “dokolicu” i

“poluslobodno vrijeme” o kojem govori Dumazedier (1964) ili pak na “besposlicu” i “dokolicu” o kojima govore Milan i Rajka Polić (2009), no ono što je bitno za istaknuti je da im je zajednička razdioba slobodnog vremena na ono koje se djelatno koristi i ono u koje se na neki način trati, moglo bi se reći, provodi u prazno - u kojem se čovjek ne ostvaruje i ne kreira. Upravo u besposlici kao aspektu slobodnog vremena kapitalisti, stoga, vide opasnost. Naime, višak slobodnog vremena može postati prijetnja stabilnosti u društvu te je upravo stoga, kako navode Clark i Critcher (1985), država za cilj ima spriječiti neprikladan način provođenja slobodnog vremena. Zabrinuti da bi slobodno vrijeme moglo biti potrošeno na takav neprikladan način koji državi i kapitalističkim poduzećima ne bi išao u korist, oni su se zalagali za obnovu radne energije i organiziranog provođenja slobodnog vremena kako bi, shodno tome, radnici svakodnevno nastaviti raditi učinkovitije i time produktivnije. Tako s vremenom dolazi do ispreplitanja kapitalističkih interesa sa slobodnim vremenom i stvaranja potrošačke dokolice. Naime, sve većim industrijskim napretkom, kako sam prije i opisala, dolazi do skraćivanja radnog te time povećavanja slobodnog vremena u kojem se počeo uviđati potencijal za proširenje efikasnosti industrijskog razvoja (Krivokapić, 2007:85). Time slobodno vrijeme kao vrijeme slobode zapravo postaje vrijeme za ostvarivanje ciljeva van njega samoga.

2.3. Razvoj potrošačke dokolice

„Ako su porast uređenosti društva i industrijska revolucija bili presudni za stvaranje količine vremena koje se nedvojbeno može nazvati slobodnim, za njegovo zauzimanje i ispunjavanje velikim je dijelom odgovorna potrošačka revolucija čiji je proizvod i potrošačka dokolica.“

(Duda, 2014:27).

U prvoj polovici 20. stoljeća tako gospodarska, tada još fordistička, politika dokolicu poistovjećuje s potrošnjom. U periodu kada istovremeno raste standard i interes za dokolicu, rastu i same plaće, kao i njihovo sve češće trošenje upravo na dokolicu. Fordistički radnik tako svojim radom održava sustav masovne proizvodnje istovremeno zadovoljstvo pronalazeći van radnog vremena - u okviru svog slobodnog vremena. Upravo taj trenutak iznimno je bitno mjesto za razvoj kako potrošačkog društva tako i same potrošačke dokolice. Radnik dvadesetog stoljeća ima sve više slobodnog vremena koje mora nekako iskoristiti te istovremeno ima nešto više novca nego je imao prije, što

otvara novi spektar mogućnosti za trošenje i jednog i drugog i to – istovremeno. Priliku u takvim okolnostima ne propušta konzumerizam koji se sve više probija u društvo, sve do najnižih društvenih slojeva. Prosječan radnik svoje trenutke odmora, unutar slobodnog vremena, tako posvećuje sudjelovanju u masovnoj potrošnji, dijeleći to svoje vrijeme s svojom obitelji s kojom zajedno sudjeluje u potrošnji i istovremeno se zabavlja. Potrošnja tako počinje ispunjavati dvije od tri funkcije dokolice prema Dumazedieru (1964) – radnik se odmara (trošeći) i istovremeno se zabavlja. Prema toj analogiji i logici ovakve gospodarske politike, sve više slobodnog vremena dodatno potiče potrošnju, a radnici postaju potrošači (Duda, 2014:28).

Takvo širenje potrošačke kulture na samo slobodno vrijeme radnika bilo je suočeno s nizom kritika ljevice. Marksisti su tako potrošnju shvaćali kao oblik podređivanja te kao sredstvo za kontrolu radnika iz razloga što postajući potrošačima radnici postaju pasivniji i podložni manipulacijama. Naime, Karl Marx, kao jedan od prvih teoretičara koji se bavio pojmom slobodnog vremena, dao mu je značenje kao ono “*vrijeme za slobodan razvitak*” (Marx, 1974:274). Govoreći o razvitku Marx je podrazumijevao onaj individualni razvitak, fizičkih i duhovnih sposobnosti. Poimanje slobodnog vremena Marx izvodi iz njegovog odnosa spram kapitala - rada i radnog vremena, no, ne u klasičnoj dihotomiji radnog i slobodnog vremena, već govoreći o produktivnom i preobražavajućem utjecaju slobodnog vremena na ono radno, kao i na sam radni prostor. Prema Marxu stoga, carstvo slobode započinje tek tamo gdje rad prestaje: „*Vrijeme rada ostaje uvijek, pa i onda kad se razmjenska vrijednost ukine, supstancija koja stvara bogatstvo i mjera troškova koju iziskuje njegova proizvodnja. Ali slobodno vrijeme, vrijeme kojim se raspolaze, je pravo bogatstvo – dijelom za uživanje proizvoda, dijelom za slobodno djelovanje, koje nije kao rad određeno prinudom neke spoljne svrhe koja mora biti ispunjena, čije ispunjenje je prirodna nužnost ili socijalna dužnost, već kako se hoće*“ (Marx, 1972: 198). Odnos slobodnog vremena i kapitala vezan je time što razvoj kapitala, prema Marxu, omogućava pretpostavke za povećanje slobodnog vremena, odnosno vremena koje bi individue mogle koristiti za svoj vlastiti razvoj. Snaga slobodnog vremena je stoga u njegovom potencijalu za izgradnjom modela društva po mjeri čovjeka i zadovoljavanjem autentičnih ljudskih potreba (Krivokapić, 2007:83) koje će kreativne individue ostvariti kroz svoje potencijale razvijene van radnog vremena. Takve promjene direktno utječu potom i na sam radni proces: “*Promjene takve vrste odražavaju se zatim direktno i na radno vrijeme, u kojem promijenjeni, oplemenjeni subjekt mijenja rad i doprinosi većoj proizvodnosti rada.*” (Krivokapić, 2007:83).

Usprkos viđenjima slobodnog vremena kao onog slobodnog i lišenog svake prinude, dolazi do uplitanja kapitalizma i radikalnog konzumerizma u samo slobodno vrijeme (Duda, 2014:28), što marksisti, kao što je ranije navedeno, čvrsto kritiziraju smatrajući dokolicu kao sastavni dio društvene nadogradnje. Nastavno na to, John Clarke i Chas Critcher (1985) shvaćaju dokolicu kao mjesto kulturnog i društvenog sukoba. Prema njihovom mišljenju, rad je isključivo kapitalističke prirode, lišen zadovoljstva i kao takav predstavlja dosadnu obavezu koja treba biti odrađena, dok bi, s druge strane, dokolica trebala predstavljati slobodu, kreativnost, ispunjenje interesa te vlastiti izbor. Stoga, takvo ulaženje kapitalizma i konzumerizma u sferu slobodnog vremena „*zatupljuje radne mase i stvara tek iluziju osobne slobode te prikriva te prenaša temeljne strukturalne nejednakosti temeljene na klasi, rodu, dobi i etnicitetu i na prostor slobodnoga vremena*“ (Duda, 2014:29).

Razvoj masovne potrošačke dokolice tijekom međuratnog razdoblja najviše je utjecalo na oblikovanje suvremenih oblika dokolice, stoga je ona iznimno važna za spomenuti govoreći o društvenosti trećemajaca (kao jednom obliku suvremene dokolice), kako bi se pružio širi kontekst njenog razvoja. Iako se komercijalni oblici masovne kulture, nisu značajnije utjecali na život radnika sve do 1950-ih i 1960-ih godina, od tada se u Europi razvija takozvani „leisure-boom“¹ (Jones, 2006:330), što utječe dakako i na Jugoslaviju pa tako i na djelovanje brodogradilišta 3.MAJ. Naime, nedugo prije tog perioda, 1943. dolazi do formiranja nove države na prostorima bivše Kraljevine Jugoslavije na čelu s Josipom Brozom Titom, koja će od 1963. godine Ustavom dobiti i svoj posljednji naziv – Socijalističke Federativna Republika Jugoslavija. Formiranje nove države – Druge Jugoslavije ili Titove Jugoslavije, kako se kolokvijalno još naziva, označio je važan moment koji će odrediti daljnji smjer razvoja cjelokupnog jugoslavenskog društva, uključujući i radnike trećemajce, kao dio tog društva. To je ujedno period velikih društvenih, gospodarskih, ekonomskih i kulturnih promjena obojenih poslijeratnim oporavkom, kako Europe u cjelini, tako i same Jugoslavije. Kao posljedica ratnih događanja 1948. godine nastupilo je i preimenovanje Kvarnerskog brodogradilišta u Brodogradilište 3.MAJ što je ujedno simbolički označilo početak jednog novog, zlatnog perioda rada poduzeća 3.MAJ.

¹ Leisure – eng. riječ za slobodno vrijeme

2.3. Zlatno doba

Zlatnim dobom u ovom kontekstu nazivam godine od početka 50.-ih pa sve do kraja 80-ih godina kada društvenost trećemajaca buja kroz niz aktivnosti, izleta, druženja, te polako opada nakon izbijanja rata i raspada Jugoslavije početkom 90-ih godina 20. stoljeća. No, osim u tom kontekstu o zlatnom dobu se može govoriti i u širem kontekstu brzog Europskog uspona nakon završetka Drugog svjetskog rata u periodu od 1945. pa sve do 1973. kada nastupa svjetska kriza (Duda, 2014:37). Europa se, unatoč velikim gubicima nakon Drugog svjetskog rata, iznimno brzo oporavljala, što ju je postepeno dovelo na „put blagostanja“ (Duda, 2014:37). Istovremeno, paralelno s Europskim razvojem u cjelini, Jugoslavija se borila s iznimnim padom životnog standarda kao posljedicom Drugog svjetskog rata. Unatoč tome, proizvodnja je rasta, ali povratak životnog standarda na razinu na kojoj je bio prije samog rata odvijao se sporo i mukotrpno. U prvoj etapi razvoja gospodarstva u poslijeratnim godinama koja je bila određena petogodišnjim planom (1947.-1951.) fokus je bio na državi kao jedinom investitoru, teškoj industriji te stvaranju industrijske radničke klase kao one koja će biti temelj i glavna potpora novoj vlasti (Duda, 2014:44). 1948. godine dolazi do prekida sa sovjetskim blokom što stvara preduvjete za zaokret ka drugačijem gospodarskom modelu. Na samom kraju 40-ih godina počinje se razmišljati o uvođenju samoupravne društvene prakse. Sazrijeva svijest da se socijalizam treba transformirati u društvenu svojinu, kojom će upravljati neposredni potrošači što naposljetku rezultira uvođenjem radničkog samoupravljanja 1950. godine. U sklopu te odluke u Jugoslaviji se iste godine kreću osnivati Radnički savjeti ili RS-ovi. Ovi događaji, neposredno su utjecali i na rad Brodogradilišta 3.MAJ kao poduzeće s djelovanjem na području Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Ponukano uvođenjem samoupravnog socijalizma brodogradilište kreće s odabirom radničkih savjeta kao novim sistemom funkcioniranja poduzeća. Kako navodi i Trinajstić: „*Brodogradilište 3.MAJ jedan je od prvih kolektiva u zemlji u kojem je 1950. izabran radnički savjet, čime započinje oživotvorenje radničkog samoupravljanja i društvene svojine*“ (Trinajstić, 2013:109).

Tada je u 3.MAJ-u postojao samo jedan RS s mnoštvo članova. Uloga radničkih savjeta bila je da, kao kolektivni organ upravljanja, usvajaju najbitnije odluke rada poduzeća kao što su proizvodni i financijski izvještaji i planovi te postavljanje i smjenjivanje upravnih odbora. Time se pretpostavljalo da će radnici imati veću ulogu u upravljanju kompletnim poduzećem što će

rezultirati njihovom većom motiviranošću i polučiti bolje rezultate nego sovjetski model (Mrvčić, 2019: 78). Period je to razvoja samoupravljanja i stvaranja društvenih i kulturnih ustanova u brodogradilištu, poput radničkog restorana i smještaja, organizira se prijevoz za radnike i čuvanje djece, oformljuju se sportska i kulturno-umjetnička društva. Upravo je i njima, kao sekcijama (i ujedno aspektima društvenosti) osnovanim u “zlatnom dobu” 3.MAJ-a, posvećen nastavak ovog poglavlja.

2.3.1. RKUD Brodograditelj

Radničko kulturno-umjetničko društvo Brodograditelj ili skraćeno RKUD Brodograditelj osnovano je 1947. godine u prostorima tadašnjeg Radničkog doma. S obzirom da je 3.MAJ spajao različite kulture i običaje, ljude iz raznih dijelova tadašnje Jugoslavije, pokazala se potreba za osnivanjem jednog zajedničkog kulturno-umjetničkog društva koje će radnicima dati platformu putem koje će moći dijeliti svoje običaje i vrijednosti te se osjećati ugodnije uz zvukove i plesove iz njihovih krajeva. *“Društvo je osnovano, kao izraz želja radnika, na poticaj i uz podršku društveno političkih organizacija, poglavito sindikata”* (Mrvčić, 2019:98). Tako uvježbani folklorni nastupi koji su predstavljali jugoslavensku kulturu predstavljali su se ne samo u krugu Rijeke već i izvan granica tadašnje države. RKUD Brodograditelj je tako spajao ljude, poticao ih na razmjenu običaja i kulturnog nasljeđa te im davao prostora za vlastiti izričaj.

-No, kako navodi i Mrvčić, ne možemo zanemariti *“da je u svemu tome bila utkana i tada vrlo važna ideja očuvanja bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, koju je RKUD godinama uspješno podržavao”* (2019:98), te time promovirao i očuvao među radnicima sve do njegova raspada 1991. godine kada zamire i ideja socijalizma.

Prilog 1. Nastup KUD-a na „Štafeti mladosti“ 1985. godine

O navedenome svjedoči i ova priložena fotografija koja prikazuje nastup RKUD-a Brodograditelj na manifestaciji „Štafeta mladosti“ 1985. godine. Ovdje se, dakle, već nazire još jedna važna funkcija dokolice trećemajskih radnika ili općenito radnika u SFRJ, a radi se o podizanju nacionalne svijesti i promoviranju socijalističkih ideja, na što ću se vratiti nešto kasnije kada ću ovaj aspekt detaljnije izložiti.

RKUD Brodograditelj probe je tada održavao u Verdijevoj ulici, gdje je osim velike dvorane bila smještena i knjižnica. Društvo su činile sekcije limene glazbe, tamburaška sekcija, folklor, dramske, likovne i recitatorske sekcije kao i one pjevačkog zbora. U *Informacijama* već iz 1985. godine da se iščitati o likovnim, tamburaškim i folklornim sekcijama koje su se sastajale u prosjeku dva puta tjedno, te se osim podataka o broju članova, dalo naći informacija i o broju održanih proba i nastupa. Kao svoj plan RKUD brodograditelj pri svom razvoju zacrtao si je omasovljenje i proširenje sekcija, a kako se spominje u broju 28. iz 1985. godine, njegova se realizacije već djelomično ostvarila (s.n. u *Informacije*, 1985:6). 1957. godine RKUD se preselio na Mlaku u prostore, koji su kasne prenamijenjeni kao Sindikalni dom, gdje ostaju do kraja svojeg postojanja. S vremenom članovi nisu nužno morali biti radnici 3.MAJ-a pa tako broj članova sve više raste, a počinju se nizati i brojne nagrade. Jedna od najznačajnijih bila je onda Grada Rijeke iz 1977. godine kada je RKUD Brodograditelj dobio nagradu za značajnu i trajnu aktivnost na polju razvoja kulturno-umjetničkog amaterizma (Grad Rijeka, 2020). Sekcije su u prvom vremenu nakon

nastanka djelovale u sastavu RKUD-a Brodograditelj da bi se naposljetku osamostalile i djelovale kao zasebna društva.

2.3.2. Sportske aktivnosti

Velik interes osim za uključenje u Kulturno-umjetnička društva 3.MAJ-a, radnici su pokazali i za sport:

“Da, velik je bio interes za sport. Zato su se valjda mnogi i pokušavali dokazati u njemu, igrajući u nekim niželigaškim klubovima, a kasnije, kad su ostarjeli i kad uglavnom nisu uspjeli dosegnuti sanjane rezultate, u trećemajskim internim takmičenjima” (Mrvčić, 2019:57).

Poveći radni kolektivi oformili su nekoliko sportskih klubova te je takva organizacija trajala do 60-ih godina (Mrvčić, 2019:57). Tada, umjesto sindikata, inicijativu preuzima šira zajednica, a sama se poduzeća više okreću organiziranju rekreacije vlastitim radnicima. Spominjujući rekreaciju, Igor Duda u svojoj knjizi *U potrazi za blagostanjem* iz 2014. godine, progovara o razvoju socijalnog turizma u Jugoslaviji 1950-ih i 1960-ih godina te navodi razne politike kojima se građane poticalo na ispunjenije provođenje slobodnog vremena. U tom kontekstu, Duda (2014) navodi kako rekreacija tako potiče iz straha kapitalista od traćenja slobodnog vremena njegovih radnika koji zbog toga, kako sam već ranije spomenula, počinju isticati važnost obnavljanja energije za idući radni dan:

„Fizičkim je radnicima bilo savjetovano da se na odmoru prepuste lakšoj intelektualnoj aktivnosti i tjelesnoj opuštenosti, onima koji ne rade fizičke poslove da pretežan dio vremena provedu u lakim tjelesnim aktivnostima, a domaćicama da ne kuhaju, što više borave na otvorenom i čitaju. Pravilo za sve bilo je: 'Klonite se totalnog odmora, koji se sastoji od spavanja, jela i nekretanja, potpune fizičke i psihičke opuštenosti.’ (Duda, 2014:94).

Navedeno ističem ne bi li prikazala politike koje su se nalazile u pozadini državnog poticanja kako same rekreacije, tako i drugih načina provođenja slobodnog vremena koji su se svojedobno

promovirali. Naime, s obzirom na navedeno, država predstavlja politički program kojemu je cilj potaknuti podređene društvene skupine na uključenje u racionalnije forme rekreacije te na taj način osigurati da se slobodno vrijeme provodi na način koji oni smatraju društveno prikladnim. Sukladno tome, kako navode Clarke i Critcher (1985), država počinje subvencionirati pojedince sportske aktivnosti te izdavati dozvole za poslovanje odabranih objekata koji su povezani za provođenje dokoličarskih aktivnosti. S jedne strane su ljudi tako sudjelujući u industrijskom i gradskom načinu života. imali nešto više praznog vremena nakon posla, no s druge strane, ono im je istovremeno trebalo biti primjereno ispunjeno kako bi se prikladno i smisleno ustrojilo te time otelo gotovo opasnoj neorganiziranosti. Kako navodi i Rajka Polić (2003), za dokolicu treba prvenstveno biti potaknut od društvene okoline kako se, u protivnom, ne bi pretvorila u besposlicu koja kasnije može rezultirati destruktivnim akcijama pojedinca.

Nastavno na organiziranje rekreacije, 1956. godine je tako donesena odluka kojom je predviđeno formiranje „*Odbora za odmor i rekreaciju pri svim sindikalnim vijećima i radnim organizacijama*“, uključujući tako i Brodogradilište 3.MAJ. Četiri godine kasnije, 1960., na plenumu se dolazi do zaključka kako slobodno vrijeme, zabava i odmor imaju iznimnu važnost jer ne samo da utječu na zdravlje radnika, već utječu na njegovu produktivnost, ali i poboljšavaju njegovu potrošnju. Posljednje je itekako zanimljivo u kontekstu razvoja potrošačke kulture i dokolice 50.-ih i 60.-ih godina u Jugoslaviji. Ovim se direktno potvrđuje ne samo njeno postojanje nego i poticanje potrošačke dokolice. Kako tvrdi i Duda: „*Potonji je zaključak svakako najzanimljiviji jer izravno priznaje značaj radničke potrošačke dokolice kojoj su zapadni ljevičari štošta zamjerali.*“ (Duda, 2014:119). Slijedom jugoslavenske politike kojoj je krajnji cilj bio blagostanje, radnik je bio prvenstveno potrošač, koji shodno tome ima pravo na opskrbu robom koju kupuje van radnog vremena. Time se u konačnici stvara poveznica između slobodnog vremena i same potrošačke kulture. Samo tri godine kasnije, hrvatski sindikalni Odbor za odmor i rekreaciju objavljuju kako: „*kulturni život, razonoda, rekreacija i odmor moraju biti tako organizirani da budu pristupačni radnim ljudima*“ (Duda, 2014:119) te kako statuti radnih organizacija imaju obavezu odrediti „*osnovna pitanja u vezi sa sigurnijom i dugoročnijom orijentacijom politike odmora radnika*“ (Vjesnik, 1963 prema Duda, 2014:119). Shodno tome, u rekreaciju su se radnika ulagale veće svote novca namijenjene ulaganju u sport: „*Shvatilo se da je rekreacija vrlo poželjan oblik unaprijeđivanja psihofizičkog zdravlja radnika koje onda utječe i*

na efikasnost na radnom mjestu” (Mrvčić, 2019:57). Kako tvrde i Jarvie i Maguire (1994), sudjelovanje u sportskim aktivnostima pomaže u stvaranju motiviranih radnika potrebnih za održavanje produktivnosti u industrijskim društvima. Shodno tome, u sport se i u 3.MAJ-u puno ulagalo. Konkretno, prvo igralište u krugu 3.MAJ-a napravljeno je na inicijativu radnika koji su ga samostalno napravili uz Zapadni ulaz, a na njemu su se organizirale kako nogometne tako i košarkaške i odbojkaške utakmice. Nedaleko od igrališta, napravljen je bio i jog za ljubitelje boćanja, pa se mali sportski park 3.MAJ-a tih 60-ih godina prošlog stoljeća polako širio. Kako navodi Mrvčić (2019), na tom su se igralištu organizirali turniri, a ekipe su činili radnici iz pojedinih radiona, pa bi tako bile ekipe cjevara, brodomontera, zavarivača i slično. Nakon turnira, treninga i rekreacija, nezaobilazan je bio odlazak u jedan od obližnjih kafića gdje bi se “sportsko” druženje nastavljalo.

Osim za efikasnost na radnom mjestu, sport je važna aktivnost i u kontekstu stvaranja zajedništva unutar nekog kolektiva, što je ujedno povezano i sa samim zadovoljstvom te produktivnošću. Kako tvrde Brnčić i Sindik (2012): *“Sportska aktivnost, koja se redovito i strukturirano oblikuje i provodi u suglasju sa sposobnostima i potrebama pojedinca u svakoj životnoj dobi, iznimno pozitivno utječe na njegov biološki i psihosocijalni razvoj”*. Prepoznali su to i trećemajci koji o sportu pišu niz članaka u svakom broju *Informacija*, a među njima se našao i članak *“Prijateljstvo kroz sport”* u kojem se piše o obnavljanju dugogodišnjih prijateljstava (Nahtingal u *Informacije*, 1985:5) po čemu se može uočiti važnost sporta za dobre međuljudske odnose trećemajaca. Prema Jarvieu i Maguireu (1994) upravo sport kreira i ojačava društvene odnose potrebne za ljude koji rade zajedno. Samu organizaciju sportske rekreacije te ostale aktivnosti iz sfere korištenja slobodnog vremena radnika 3.MAJ-a tada je vodila RJ Rekreacija. Kako su godine prolazile, sve je postajao veći naglasak na sportu te rekreaciji kao jednim od načina provođenja slobodnog vremena radnika što ne čudi s obzirom da je državna politika, kako sam ranije spomenula, nalagala odmak od besposličarenja u slobodno vrijeme i poticala na aktivnije provođenje slobodnog vremena. Naime, kako tvrde i Milan i Ranka Polić (2009), slobodno vrijeme je *slobodno od prinude* i kao takvo, definirano nasuprot radnom procesom, ono je prvotno besposlica, a tek aktivnim angažmanom pojedinca i djelatnim aktivnostima, ono postaje vrijeme *slobodno za aktivnosti* koje služe samoostvarenje pojedinca čime se zapravo, u konačnici, i ostvaruje ta sloboda. Tako se 1980. godine odlučilo i za izgradnju Rekreacijske zone, neposredno uz već

napravljeno igralište. Njeno otvorenje radnici su dočekali tek 1986. no s velikim oduševljenjem jer su sada u skroz opremljenoj dvorani mogli održavati i redovne treninge te se češće družiti i baviti onim što vole.

“Realno bi bilo da se za vrijeme marende malo sjedne i odmori od posla, nešto pojede ili popriča. To najvjerojatnije vrijedi za većinu, no ima i onih koji to radno vrijeme provode u još većem znoju od znoja samog rada, igrajući nogomet.” (Brusić u Informacije, 1989:12).

Navedenome u prilog idu i sljedeće dvije fotografije koje prikazuju radni kolektiv 3.MAJ-a na nogometnom susretu:

Prilog 2. Nogometni susret na Krku

Prilog 3. Nogometni susret radnika 3.MAJ

Kasnije je izgrađena i dvorana u sklopu koje je bila napravljena streljana, boćalište, prostor za šahiste te kuglana, pa ne čudi da je interes za sportom među radnicima 3.MAJ-a sve više rastao. Navedeno ne čudi, s obzirom na velik broj organiziranih aktivnosti koje si mogao odabrati te na dobru koordinaciju i organizaciju prostora, termina, dresova o kojima govori i Sugovornik:

“Postojala je va 3.MAJ-u ta sportska dvorana koju je baš 3.MAJ napravil. Tamo si mogal... Imel si svoju nogometnu ligu između radiona, pa su igrali neka takmičenja na nivou godišnjemu (...) pa si mogal birat ćeš igrat termin, da li je stolni tenis, da li je košarka, odbojka, bilo ča. Dres si dobil tamo. Prijaviš se - ja sam radiona ta i ta i dobiješ dres. Kad se završiš, tu utakmicu, trening, otuširaš se, baciš dres, neki drugi ga opere, ti ideš doma normalno ko' da niš ni bilo.”

(R.S.).

U sklopu Rekreativne zone 3.MAJ svojedobno je postojao i restoran te čak sekcija za podvodne sportove. Tako je 3.MAJ imao vrlo uspješno Radničko društvo za sportske aktivnosti na moru, ili skraćeno - RDSAM. Zainteresirani su se u sklopu kluba mogli baviti ronjenjem, jedrenjem pa i sportskim ribolovom. Tako u dvobroju 17-18 *Informacija* iz 1989 možemo čitati o tradicionalnom takmičenju sportova na moru koje se u ovom slučaju održavalo u sklopu proslave dana 3.MAJ-a. Nastupili su sportski ribolovci i jedriličari sa preko 70 ekipa samo u udičarenju (s.n. u Informacije,

1989:13). Rezultate treninga i talenata, radnici 3.MAJ-a mogli su na taj način pokazati na brojnim natjecanjima, od kojih je značajniji bio onaj na razini cijele Jugoslavije. Radilo se i na povezivanju, ne samo među radnicima 3.MAJ-a, već i na povezivanju i druženju sa drugim hrvatskim brodogradilištima. “*Druženje iznad svega*” naslov je jednog članka u *Informacijama* koji govori o okupljanju sjevernojadranskih brodogradilišta u jednom neformalnom susretu, u kojemu je bio “*naglasak na druženju i upoznavanju, pojačavanju i proširivanju kontakata na sportskom i kulturnom planu*” (s.n. u *Informacije*, 1989:28). O sportskim događanjima možemo čitati i u nasljedniku *Informacija*, tjedniku *bit*, koji počinje izlaziti tijekom 1990.-te godine. Nizali su se tu članci o “*Obuci neplivača*” (s.n. u *bit*, 1990:10), “*Kuglanje*”, “*Boćanje*” (RG Rekreacija u *bit*, 1990:9), “*Kreće prvenstvo za 1991. godinu*” (T.D. u *bit*, 1990:13) te mnogi drugi koji se nastavljaju sve do 1991. godine kada *bit* prestaje izlaziti.

Dok su se sportaši bavili sportskim aktivnostima, prostor se davao i umjetnicima što prvenstveno svjedoči da su organizirane trećemajske aktivnosti osiguravale prostor i za treću funkciju dokolice (unutar slobodnog vremena) prema Dumazedieru (1964), a to je funkcija razvoja ličnosti pojedinaca. Umjetnici su osim fizičkog prostora za svoje aktivnosti, dobili svoj prostor za izričaj i u *Informacijama* koje su nerijetko govorile o njihovim djelima i uspjesima. Spominju se tako i u prethodno navedenoj prilici okupljanja Sjeverzoadranskih brodogradilišta:

“Dok su se sportaši takmičili u dvoranama, slikari su vani slikali. Okupilo se devet slikara trećemajaca, koji su pred šetačima i zainteresiranom publikom pokazivali svoju vještinu u akvarelu, polikoloru i kolažu, a čak je i jedan kipar vario svoju metalnu skulpturu” (E.D. u *Informacije*, 1989:14).

Upravo je taj trenutak ključan za razvoj društvenosti trećemajskog kolektiva i njihove društvenosti kao centralne teme ovog diplomskog rada. Naime, u trenutku prelaska na samoupravljanje te s formiranjem spomenutih sportskih i kulturno-umjetničkih društava pokreće stvaranje jednog novog lica 3. MAJ-a. Započinje jedan period, o kojem se do danas govori kao o “zlatnom” periodu 3.MAJ-a:

“Znači firma neka za radnika va ono vrime, to ti je bilo raj. Nači, život (...) u nekoj firmi... radnik je bil Bog. Radnik je imel sve i radniku se omogućilo sve. I sportske aktivnosti na trošak firme i druženja na trošak firme, i... radnik o ničemu ni moral brinut.” (R.S.).

Usredotočenost na potrebe i želje radnika, ipak, nije proizašlo iz same dobre volje poduzeća. Naime, cijela socijalistička politika zasnivala se na ideji radnika shvaćenog kao stup socijalističke države (Ilić, 2018:5). Radniku je bilo sve podređeno. Od organiziranja radnog vremena i osiguravanja svih sredstava za rad, pa tako do organizacije privatnog vremena, odnosno vremena dokolice (nasuprot radnom vremenu). Sam temelj socijalističke gospodarske politike bila je tako: „(...) briga za potrebe čovjeka, poboljšanje materijalnih i kulturnih uvjeta života te brži ekonomski napredak cjelokupnog društva (...)“ (Duda, 2005:374).

Napredak je tako bio vidljiv i u samom brodogradilištu čija je brza afirmacija na svjetskom tržištu (zajedno s jugoslavenskom brodogradnjom općenito) uslijedila već 1950-ih godina. Počinju pristizati značajne narudžbe i povećava se broj zaposlenih; sa 2.986 ljudi zaposlenih 1954. pa do 4.818 zaposlenih do početka 1960-te (Trinajstić, 2005:116). Zbog naglog razvoja brodogradnje kao znanosti te primjene automatizacije u brodogradilištu i na brodovima, od zaposlenika 3. MAJ-a zahtijevalo se da, sukladno zahtjevima modernizacije, prošire svoja znanja i razviju svoje vještine, metode i organizaciju rada. Stoga se počinje sve veća pozornost posvećivati odnosu s obrazovnim ustanovama, stipendiranju deficitarnih zanimanja i organiziranja praksi učenika. U to vrijeme, osniva se čak i Centar za profesionalnu rehabilitaciju ozlijeđenih i oboljelih radnika, odnosno invalida rada (Trinajstić, 2005:117). Potreba za takvim Centrom proizlazi iz činjenice da su u brodogradilištu vladali teški uvjeti rada, a najviše su stradavali proizvodni radnici, što ne čudi s obzirom da su bili najizloženiji strojevima i rizičnim situacijama poput eksplozije plina, požara, rada na visini i druge. Osim Centra, u korist zaštite zdravlja radnika išla su i sredstva koja su bila dodijeljena radnicima od strane zadovoljnih brodovlasnika kao poklon nakon uspješnog porinuća i primopredaje. (Mrvčić, 2019:67) što je još jedan dokaz višestruko priznate kvalitete rada trećemajaca.

Iz priloženog se vidi kako se tih godina sve više toga počinje organizirati po mjeri radnika. O tome svjedoči i osnutak Kluba penzionera 1961. godine čije je sjedište bilo u Sindikalnom domu na Mlaki, gdje od tada počinje djelovati i KUD (kulturno-umjetničko društvo) Brodograditelj s nekoliko sekcija. U sportsko društvo 3. MAJA već te godine uključeno je preko 1000 članova.

Paralelno s osnivanjem spomenutih ustanova ide i potrebna briga za stambeno pitanje trećemajaca pa se tako osniva i stambena zadruga sa više stotina zaposlenih. Osim zadruge, kao dio stambenog pitanja, izgrađen je, 1988. godine, i Samački hotel 3.MAJ. Službeni naziv bio je “Prenoćište Kantrida”, a popularno ga se još nazivalo i Toblerone.² Prenoćište Kantrida bilo je otvoreno za sve, a ne samo za radnike i kooperante brodogradilišta. a njegov vlasnik, sve do razdoblja privatizacije kada ga preuzima pulski Uljanik, bilo je Društvo S.T.M. 3.MAJ. No, osim spomenutog Prenoćišta “Kantrida”, 3.MAJ gradio je i druga prenoćišta, stanove te pomagao radnicima 3.MAJ-a u njihovom stambenom pitanju: *“Kvaliteta stanovanja radnika i njihovih obitelji bio je jedan od problema kojemu se u 3.maju posvećivala velika pažnja i značaj. Jer uvijek je zadovoljan radnik - dobar radnik”* (Mrvčić, 2019:55).

S obzirom da je u 3.MAJ-u broj radnika iznova i iznova rastao (do pada 90-ih godina prošlog stoljeća), potreba za stanovima je bila sve veća. Već 1947. godine krenulo se raditi na prvim skicama radničkog naselja na Kantridi, unatoč činjenici da je to bilo teško poslijeratno razdoblje u kojem je vladala oskudica i siromaštvo.

“Ako nisi imel stan, došal si - stavite me na listu za stan - i kad si došal na red bi dobil stan, ako si došal na red.” (R.S.).

Od tada, pa sve do 1990-ih, kako navodi Mrvčić (2019), stanovi su se gradili i dodjeljivali radnicima na korištenje prema određenim kriterijima, od kojih su najvažniji bili radni staž pa potom broj članova po obitelji, stručna sprema te invaliditet. No, moj Sugovornik u kontekstu navodi još jedan kriterij po kojemu si imao prednost za dobiti stan:

“Sad tu su neki drugi problemi nastali vezani konkretno za to pitanje zato baš prednost vavik ima neki drugi ki su došli iz vana. Recimo dođeš iz Dalmacije, dođeš iz Slavonije, automatski on te prebaci, uskočiš između nekoga ki je od ovuda. Tako da... Ali postojala je mogućnost, značl dobili su stanove...” (R.S.).

Stanovi su se gradili u što je moguće bliže brodogradilištu pa su to obično bili stanovi na zapadnom dijelu Rijeke, a osim novoizgrađenih stanova, radilo se i na odobravanju kredita za samostalnu izgradnju kao i na adaptacijama starijih stanova. O uređenosti i vrhunskoj organizacijskoj strukturi

² Prenoćište “Kantrida” dobilo je naziv *Toblerone*, zbog svog oblika i boje slične omotu popularne švicarske čokolade. Preuzeto sa: <https://www.lokalpatrioti-rijeka.com/forum/viewtopic.php?f=243&t=2983>

tadašnjeg 3.MAJ-a govori i to da je, što se tiče stambenog pitanja, postojala čak služba koja je upravljala stanovima, njihovim korištenjem, gradnjom i održavanjem. Radnici su osim plaćanja vlastite stanarine, čiji je dio potom išao nazad u stambeni fond 3.MAJ-a, davali i 2% od svoje mjesečne plaće te su se tim novcem dalje gradili radnički stanovi. Postojala je lista čekanja na koju bi se radnici upisivali, a bodovanje za dobivanje stanova je bilo javno dostupno i transparentno. No, zašto je ovo važno u kontekstu društvenosti 3.MAJ-a?

Važno je utoliko što predočava koju kvalitetnu organizaciju i strukturu je tada imala uprava i radništvo 3.MAJ-a – koja je proizašla i iz ustroja same države koja je diktirala uređenost i prioritete što je bilo vidljivo na primjeru stanogradnje, kulture, turizma. Takva organizacija koja se brinula o gotovo svakom segmentu radnika 3.MAJ-a nije mu dopuštala da se osjeća nesigurno ili zabrinuto u pogledu svoje privatne sfere i nekih važnih životnih pitanja.

“Bila je bolja atmosfera (prije) samo iz jednog razloga. Nemaš tog stresa. Ti nisi brinuo o ničemu. Ti si morao doć na posao, obaviti svoj posao, nije te bilo briga, imel si sve ča ti je trebalo. Sve tvoje želje bile su ispunjene. A i bilo je puno više ljudi. Nisi imel razloga bit živčan. A danas imaš razloga bit živčan...” (R.S).

No, nije samo poduzeće 3.MAJ, njegovi RS-i ili Sindikati bili zaslužni za ovakvu organizaciju poduzeća i samih aktivnosti po mjeri trećemajca, radnika. Naime, kako navode Clarke i Critcher (1985), upravo je država ta koja također određuje mogućnosti provođenja slobodnog vremena. Dakle, osim ustrojstva 3.MAJ-a presudno je ulogu tu odigrao dakako i širi društveno-politički kontekst. Naime, cijela je Europa imala podjednake ciljeve, krenuvši od većih plaća, skraćivanja radnog vremena, plaćenih odmora, pa sve do porasta stope zaposlenosti, rješavanja stambenog pitanja te socijalne zaštite što je sve skupa, nakon poratnih godina, vodilo toliko željenom blagostanju (Duda, 2014:38). I sama Jugoslavija je tada bila na putu blagostanja. Djelujući kao socijalistička država s razvijenim sustavom socijalne sigurnosti, Jugoslavija je garantirala i besplatno obrazovanje, zaposlenost, mirovinu, zdravstvenu zaštitu, stanogradnju te javnu sigurnost. Sve su ove komponente izuzetno važne za rast društvenog standarda Jugoslavenske države, no i za samu sigurnost pojedinaca unutar sustava. No, kako navodi i Duda. *“ovakva jaka socijalna zaštita dovodila je gotovo do skrbništva države nad pojedincem.”* (2014:42). Unatoč tome, takva je socijalna politika, koja je uvela mjere socijalne zaštite, dodatno pridonijela osjećaju blagostanja. Konkretno radnici su blagostanje mogli iskusiti kroz podizanje radnih uvjeta, ali i

moćnosti van samog radnog vremena, ipak je državom tada vladala ideja o sretnom i zadovoljnom radniku kao onom produktivnijem na radnom mjestu: *“Socijalističko društvo u svojoj perspektivi polagalo je, upravo, veliku nadu u slobodno vrijeme kao vrijeme slobode i, između ostalog, u njemu prepoznavalo snagu neophodnu za svoj razvoj kao humanističkog društva i isto tako orijentisanog čovjeka.”* (Krivokapić, 2007:97).

Rastu životnog standarda, blagostanja, ali dakle i rastu moćnosti i vremena kojeg je radnik imao van onog radnog, doprinijela je svakako i modernizacija, koja je kao proces napredovanja u poslijeratnom razdoblju prožeo cijelu Europu te ujedno s njom i Jugoslaviju. Modernizacija je uključivala cijeli niz procesa koji su bili prožeti gospodarskim, društvenim i kulturnim promjenama, a industrijalizacija, urbanizacija, umanjivanje klasnih razlika, samo su neke od njih. Naposljetku, zajedničkim djelovanjem procesa modernizacije sa spomenutom socijalnom politikom dovelo je do unaprjeđenja životnog standarda kao mjerila blagostanja.

Viši životni standard i modernizacija utjecali su tako i na brodogradilište 3. MAJ, koji je tada bio u moćnosti pobrinuti se za svoje radnike te oni nisu morali brinuti ni o čemu doli o tome kako najbolje odraditi svoj posao.

“Danas toga ni više. Radniku je bilo omogućeno sve, ni moral brinut dal će dobit plaću, dal će bit posla, ništa ni moral brinut. Stvarno si imal sve. Od opreme pa završit na slobodnim aktivnostima.” (R.S.).

O vremenu blagostanja svjedoči i činjenica da je u 3.MAJ-u 1970-ih godina po prvi puta bilo zaposleno preko 5000 radnika. Shodno tome, započinju se formirati osnovne organizacije udruženog rada (OOUR-a) te Radnih zajednica (RZ) koje su se udružile u Radnu organizaciju 3. MAJ. Tijekom 1981. godine, prema Mrvčiću (2019) u 3. MAJ-u bilo je preko 30 RS-ova što je u jednu ruku bilo dobro s obzirom da je nivo odlučivanja spušten gotovo na razinu pojedinaca, radnika, a u drugu ruku nastao je problem s usuglašavanjem na razini SOUR-a. Mnoga su mišljenja, kako navodi Mrvčić (2019), da radničko upravljanje nema smisla te da radnici ne mogu kompetentno odlučivati o pitanjima o kojima ne znaju mnogo. No, s druge strane, za stručne teme postojali su stručnjaci koji su svoje spoznaje prezentirali Radničkom savjetu te temelju kojih su radnici, odnosno članovi RS-a donosili odluke (Mrvčić, 2019:79).

Izmjena vodeće strukture 3.MAJ-a nije utjecala na osjećaj sigurnost radnika unutar poduzeća 3.MAJ. Za radnika je sve bilo osigurano i radnik je bio taj kojemu je sve bilo podređeno. O tome svjedoči i činjenica da su osim raznih sportskih i kulturno-umjetničkih, društvenih aktivnosti, seminara, domjenaka i edukacija imali i organizirani prijevoz od doma do radnoga mjesta. Naime, na prijelazu iz 1974. na 1975. godinu u razgranat sustav 3.MAJ-a uvele su se redovne autobusne linije Autotroleja koje su kupile ljude prije i nakon posla. Ovako organizirane linije omogućavale su radnicima ne samo manje troškove prijevoza već im i produljivale slobodno vrijeme, kupeći radnike odmah po završetku smjene i direktnom ih autobusnom linijom ostavljalo u mjestima prebivališta. Iako se može učiniti kao sporedan aspekt kada se govori o slobodnom vremenu, on to nije, s obzirom da su zaposlenici koji su putovali autom imali poteškoće ne samo s gradskim gužvama, već i s pronalaskom parkinga, što im je oduzimalo znatno više vremena koje nije bilo uračunato u radne sate, a niti bilo dijelom djelatnog slobodnog vremena. Linije su kretale i iz smjera Vežice i vozila direktno do 3.MAJ-a, no zbog pobuna ljudi iz grada koji su se morali voziti gradskim autobusima, autobus je počeo stajati na svim redovnim stanicama gradskog autobusa, te tako kupiti sve radnike putem od Vežice do Kantride.

“Danas ti moraš doć na delo, nije ih briga kako. Nekad su autobusi vozili... Znači 3.MAJ je imao liniju od Grobnika direktno do 3.MAJ-a. Ne samo za Grobnik, nego i gradske linije. Autotrolej bi vozil, ali 3.MAJ je organiziral buseve.” (R.S.).

Autobus je kupio radnike ujutro prije poslao te ih dočekivao nakon posla pred brodogradilištem:

“Bus je krećal u 6 ujutro s centra Čavli i kupil jude sve do Svilnog, a onda bez stajanja kroz grad. Na tri sata bio je krcato autobusa - jedan je šal na Matulje, drugi na Grobnik, svi odjednom su krenuli u tri sata” (R.S.).

Te autobuse plaćao je 3.MAJ, pa su se s vremenom radnici koji su na posao dolazili privatnim automobilima požalili za naknadu za prijevoz, što je naposljetku rezultiralo i ostvarenim naknadama za prijevoz (Mrvčić, 2019:47). S obzirom da je to razdoblje rastuće upotrebe automobila, zbog velikih se gužvi i nemogućnosti pronalaženja parkinga za sve radnike, gradi još jedno novo parkiralište koje se među radnicima nazivalo “Novo” (ibid).

Iz priloženog se da zaključiti kako se glas radnika ne samo čuo među donositeljima odluka, već su radnici utjecali na pozitivne promjene koje su se ostvarivale u brodogradilištu. Promjene su to koje

se nisu samo ticale proizvodnog procesa i njihovim pravima za vrijeme boravka u brodogradilištu, no svejedno se radilo na tome da radniku, ukoliko je moguće, bude udovoljeno; da radnik bude zadovoljan i da mu se osiguraju sva potrebna sredstva i alati kako bi nesmetano mogao doći na posao i odraditi svoja zaduženja što je bolje moguće - jer kako navodi Sugovornik: *“zadovoljan radnik je dobar radnik”* (B.K.). I državnoj politici tako postaje jasno da se njihova uspješnost najbolje očituje upravo kroz to zadovoljstvo radnika, te zaključuju kako jedino odmoran radnik može biti i sretan i dobar radnik i potrošač.

U prilog navedenome ide i svjedočanstvo mog sudionika koji u ovom kontekstu spominje kako je brodogradilište do te razine, u periodu prije rata, kako navodi, brinulo čak i o pranju robe za svakog radnika:

“Mi smo imali praonice za radnu robu. Nisam nosio radnu robu doma, nego imaš... Izadeš iz firme van, preko puta je onaj samački hotel bil i tamo je bila praonica za radnu robu. I odeš tamo, iskrcaš radnu robu - ne znam koliko more bit blatna, od bilo čega, tamo ti ju operu kemijski, ako ne, ako ne obično, ispeglaju, dođeš drugi tjedan po nju - tu ti je roba. Mislim.. za radnika je bilo sve ono... Mislim, sve osigurano.” (R.S.).

Spominjući pranje robe i kako je radniku sve bilo osigurano Sugovornik se nadovezao potom na osiguranje marende: *“Marendu imaš, jel ti malo? Je? Evo ti za još jednu!”* (R.S.).

Iako se zadovoljstvo veže primarno uz slobodno vrijeme, iz prikazanog je očito da su i uvjeti na radnom mjestu i sigurnost koju je davalo trećemajsko poduzeće bili važni za zadovoljstvo radnika i njegovo provođenje slobodnog vremena. U slobodnom se vremenu tako zadovoljavaju potrebe koje nisu zadovoljenje u ostatku vremena, uključujući ono radno. Dakle, za razliku vremena obaveza, koji služi primarno ostvarivanju određenih ciljeva, osnovni cilj slobodnog vremena je postizanje zadovoljstva (Krivokapić;207:87). Naime, u tom ostatku vremena - u radnom vremenu, radnik ne ostvaruje zadovoljstvo već samo sredstva kojima će zadovoljiti svoje potrebe:

“Upravo zato rad zahtijeva naknadu, on mora biti plaćen i zasniva se na ugovoru. Jer radom čovjek ne zadovoljava svoje potrebe nego tek pribavlja sredstva za njihovo zadovoljenje. Odnosno, radom čovjek ne zadovoljava svoje potrebe neposredno – kao kad se igra ili stvara – nego tek posredno, sredstvima koja pribavlja radom.” (Polić i Polić, 2009:257).

Stoga se može zaključiti da rad donosi tek posredno zadovoljenje čovjekovih potreba, dok slobodno vrijeme, odnosno stvaralaštvo koje se ostvaruje tijekom slobodnog vremena, neposredno zadovoljava čovjekovih potreba. Naposljetku, vidljivo je da slobodno vrijeme pridonosi ukupnom čovjekovom zadovoljstvu i priliku za samoostvarenje, no, to zadovoljstvo u ovom slučaju nije samo sebi svrhom. Naime, zadovoljstvo postignuto u slobodnom vremenu, osim što je važno za zadovoljstvo životom pojedinca, također je važno kao aspekt koji utječe na samo zadovoljstvo poslom. Naime, zadovoljstvo zaposlenika na radu ovisi o mnogo raznih čimbenika koji mogu biti organizacijski i osobni. Dok na one osobne čimbenike poput raspoloženja, emocija, interesa, poduzeće ne može utjecati, na one organizacijske može. Organizacijski čimbenici zadovoljstva na poslu, kako navode Kirin i Šimić, proizlaze iz karakteristika samog poduzeća i pojedinačnog radnog mjesta (Kirin, Šimić, 2019). Uz karakteristike samog rada, mogućnost napredovanja, visine plaće i drugih, jedan od organizacijskih čimbenika je i odnos sa suradnicima, odnosno radnim kolegama. Upravo je taj odnos bio posebno njegovan kroz niz ranije prikazanih aspekata društvenosti koje je 3. MAJ organizirao za svoje zaposlenike. Naime, 3.MAJ je organizirao mnoštvo aktivnosti za zajedničko provođenje slobodnog vremena trećemajaca u kojem su oni, provodeći ga dakle zajedno s kolegama, radili na svom zbližavanju, građenju odnosa i prijateljstava koji su se kasnije prenosili i na radni proces te utjecali na samu atmosferu tijekom radnog vremena:

“Slobodno vrijeme, dakle, kroz svoje aktivnosti koje obogaćuju radnika neminovno mijenja karakter proizvodnog rada, razvija proizvodne snage i time mijenja samo društvo.” (Krivokapić, 2007:89).

Uočavam kako, iako se slobodno vrijeme s vremenom počelo definirati van odnosa s radnim vremenom, ono je tijesno s njime povezano pa tako zadovoljstvo osobe na radnom mjestu utječe na njeno ukupno zadovoljstvo životom, a samo zadovoljstvo ostvareno tijekom slobodnog vremena povratno utječe na zadovoljstvo na poslu.

“Zadovoljni zaposlenici čine temelj uspjeha jer upravo su oni jedini nepresušni izvor konkurentne prednosti suvremenih poduzeća, pri čemu je bitno zadovoljstvo na radu, odnos

kvalitete, motivacije i predanosti na radu te organizacija rada.” (Pupovac, Lipovača, Sečen, 2019.).

No, zadovoljstvo radnika važno je i iz još jednog aspekta; ono je važno za samo poduzeće. Naime, zadovoljan radnik, produktivniji je radnik, radnik koji više pridonosi učinkovitosti poduzeća i tako ostvarivanju većeg profita: *“Kad su zaposlenici zadovoljni na radu koji obavljaju to pozitivno utječe na njihovu produktivnost, što je dobro za poduzeće, ali i za zaposlene i njihovo samopoštovanje i ukupno zadovoljstvo u životu.”* (Kirin, Šimić, 2019:2).

Takve promjene u zadovoljstvu pojedinca, smatra Krivokapić (2007), odražavaju se potom na radno vrijeme u kojem tako oplemenjeni radnici mijenjaju rad i doprinose njegovoj većoj proizvodnosti. Čini se da je zadovoljstvo radnika ključno kada govorimo o samom radniku kao pojedincu, o radniku trećemajcu te poduzeću, odnosno u ovom kontekstu 3.MAJ-u. No, produktivnost radnika prvenstveno je važna samoj državi, koja sa samog vrha piramide donosi odredbe i dirigira politiku kojom vodi državu u željenom smjeru. Sve se naposljetku svodi na produktivnost jer se povećanom produktivnošću mogu povećati i same plaće: *„Suprotno idealističkom komunističkom načelu - od svakoga prema sposobnostima, svakome prema potrebama - zaključeno je da primanja svakoga radnika ovise u prvom redu o njegovoj osobnoj učinkovitosti jer tendencija izjednačavanja djeluje destimulirajuće.“* (Duda, 2014:47). Radnik tako u konačnici treba biti djelotvorniji kako bi opća produktivnost rasla te se time stvorili uvjeti za porast plaće, ali i samog standarda:

“Stvoreni su povoljniji materijalni uslovi za dalji razvitak proizvodnih snaga i za postepeno poboljšavanje uslova života radnih ljudi, a na taj način i za ublažavanje proturječnosti između svakodnevnih materijalnih potreba pojedinog radnog čovjeka, s jedne, i potrebe bržeg ekonomskog napretka društva kao cjeline, s druge strane. (...) Suština socijalističke privredne politike jeste briga za potrebe čovjeka, stalno poboljšavanje materijalnih i kulturnih uslova života i rada radnih ljudi. (...) Samo stalnim povećanjem proizvodnje materijalnih dobara moguće je osigurati i stabilno poboljšavati životne uslove radnih ljudi, sto sa svoje strane predstavlja bitan element i uslov podsticanja razvoja proizvodnih snaga i povećanja produktivnosti rada.” (Rožanković, 1984:104-105, 185 prema Duda, 2014:47).

U nizu takvih poboljšanja došlo je i do razvitka trgovačkih centara gdje će radnici, u ovom kontekstu potrošači, biti bolje usluženi robom. Važnim dijelom Programa Jugoslavije postaje tako i potrošačka kultura. Naime, radnik koji je sve više radio, više je i zaradio te tako ostvarenu zaradu trošio kao potrošač van radnog mjesta kupujući usluge i robe koje su ga samim time činile sretnim i zadovoljnim. Posljedično, radnik potrošač je tako, u širem kontekstu, utjecao na građenje većeg standarda i boljih životnih uvjeta (Duda, 2014:47). No, paralelno s tim i na građenje potrošačkih društava koja Benson opisuje kao ona *“u kojima su izbor i kredit lako dostupni, u kojima su društvene vrijednosti određene kupovnom moći i materijalnim vlasništvom. i n kojima postoji želja za, iznad svega, onim što je novo, suvremeno, uzbudljivo i moderno”* (Benson, 1994:4, prema Duda, 2014:22). Masovna potrošačka kultura se, shodno tome, u Europi razvila nakon Drugog svjetskog rata te nakon obnove gospodarstva, iako se o njenim začecima može govoriti još u periodu 1920-ih godina kada se pojavljuje u Americi (ibid:21). Masovno potrošačko društvo stvara se kao posljedica rasta standarda, a sam standard temelji se na procesima urbanizacije i industrijalizacije jer, kako navodi i Hobsbawm (1957), plaće su veće u industriji nego u neindustriji i poljoprivredi, a i sam je standard u gradu viši od onog na selu. S obzirom na sve navedeno čini se kao da vrijeme provedeno u kupnji poprima novo značenje, prelazeći s onog vremena nužnog za kupnju namirnica za preživljavanje, do primarne aktivnosti u slobodno vrijeme u kojima, sve češće, uživaju zajednički cijele obitelji.

No, nisu Hrvati samo podizali produktivnost i tako standard zemlje, niti su slobodno vrijeme provodili isključivo na kupnju niti na sport i rekreaciju. Naprotiv, 50.-ih i 60.-ih godina Hrvati su svoje slobodno vrijeme provodili odlascima na odmore i sve više usvajajući kulturu putovanja, a isti trend nastavio se i unutar samog brodogradilišta 3.MAJ.

2.3.3. Izleti i godišnji odmori

S izletima i godišnjim odmorima u 3.MAJ-u kreće se još 1950-ih godina. No, da bi to postalo moguće i ostvarivo prvenstveno su se za to trebali stvoriti uvjeti. Prvenstveni uvjet za izlete i godišnje odmore bilo je stvaranje slobodnog vremena za radnike. Ono je, kako sam prethodno izložila u poglavlju o slobodnom vremenu, ostvareno kroz niz radničkih borbi za skraćivanje radnog i produljivanje slobodnog vremena, ali i uvjetovano industrijskim i tehnološkim

napretkom. Godine 1919. osmosatno radno vrijeme proširuje se i Europom te, iako se tjedno znalo raditi i puno više, radnici su imali sve više vremena za odmor i aktivnosti u vremenu kada nisu bili podređeni radnom procesu. Povećanju slobodnog vremena radnika doprinijela je i pojava plaćenih godišnjih odmora, kakve poznajemo danas. Naime, 1936. godine Međunarodna organizacija rada donesla je Konvenciju o plaćenom godišnjem odmoru. Tada su države, koje su navedenu Konvenciju prihvatile, preuzele obvezu da radniku osiguraju najmanje šest dana plaćenog godišnjeg odmora uz uvjet da su u poduzeću zaposleni neprekidnih godinu dana. Nastavno na ovu odluku, netom po završetku rata, jugoslavenska je vlada 1946. godine uvela plaćeni godišnji odmor u trajanju od dva tjedna za sve radnike zajedno s primanjem redovne plaće (Duda, 2014:77). Navedeno je bilo omogućeno svim radnicima koji su bili u neprekidnom radnom odnosu jedanaest mjeseci. S vremenom se trajanje plaćenih godišnjih odmora produžuje pa je tako 1958. godine, prema Zakonu o radnim odnosima, donesena odluka o produljenju na 12 do 30 dana, ovisno o stažu, a naposljetku i 1973. godine, kada se navedeno produljuje na 18 do 30 dana ovisno o radnom stažu te radnim uvjetima (Duda, 2013:58). Nizom spomenutih promjena otvara se tako i prilika za slobodne vikende. Šezdesetih godina, 40-satni radni tjedan sve je učestalija pojava, čiji je trend vjerno pratila i Jugoslavije koja je bila među tri zemlje s najkraćim radnim tjednom (Ilić, 2018:7). Sa 40-satnim radnim tjednom i osmosatnim radnim vremenom, radnici imaju sve više slobodnog vremena na korištenje. U korist tome idu i slobodni dani koje su imali za vrijeme državnih praznika kao što je bio i Praznik rada koji se tada obilježavao 1. i 2. svibnja (a ne samo 1. svibnja kao što je to slučaj u današnje vrijeme).

„Gledajući sveukupno, uz najmanje osamnaest radnih dana godišnjeg odmora, pedesetak vikenda godišnje i najmanje osam dana državnih praznika, radnici su imali dovoljno slobodnog vremena koji se tijekom sedamdesetih i osamdesetih koristilo za odmor i rekreaciju.“ (Ilić, 2018:10).

Sve to otvara nove prilike i mogućnosti, kako za radnike tako i za samu državu. Naime, kako se nakon Drugog svjetskog rata u Europi ponovno počinje razvijati turizam, Jugoslavija u njemu uočava važnost za obnavljanje ratom pogođene države. Država je zbog rata izgubila priljev inozemnih turista te se okreće onim domaćim. No, zašto je tolika pozornost bila usmjerena isključivo na radnike? Naime, temelj socijalističke države je upravo ideja o radniku kao stupu nove države. Takav jedan socijalistički radnik, smatralo se, imao je pravo na odmor jednako kao i na

sam rad. Shodno tome, u Jugoslaviji se nakon rata i uspostave socijalizma, uvode plaćeni godišnji odmori što je stvorilo preduvjete za uključenje u domaći turizam. Bio je to početak jednog cjelokupnog sustava povlastica i olakšica građanima, odnosno radnicima, koji im je trebao osigurati uživanje u slobodi, plodovima rada, te sve veće klasne jednakosti:

„Bili su to začeci razgranatoga sustava olakšica i povlastica koji je građanima, točnije radnim ljudima, trebao omogućiti uživanje u plodovima izvojevane slobode, vlastitoga rada i klasne nediskriminiranosti “polazeći od načela da turizam pripada narodu, da je on i u socijalističkoj zemlji društvena, zdravstvena i kulturna pojavai potreba za sve slojeve naroda, pored toga što ima i svoj ekonomski značaj.” (Duda, 2014:109).

Ipak, iako su radnici odlazili na jednodnevne izlete sa svojim kolegama, oni nisu imali usvojene navike putovanja i odmora, jer je donedavno isto bilo dostupno isključivo bogatim obiteljima iz viših slojeva društva. Unatoč ideji da bi industrijski radnik trebao biti temelj revolucionarnog iskoraka unaprijed, oni kojima je odmor napotrebni, pokazivali su svojevrsni otpor toj praksi. Zbog tog otpora ka praksi putovanja u slobodno vrijeme, radnike se, kao i druge građane, trebalo nekako na to priviknuti. Tu u priču dolazi politika socijalnog turizma, uz pomoć kojeg se domaći turizam malo po malo počeo razvijati. *„Domaći turizam pod okriljem socijalnog turizma bio je tu kako bi se obnovili turistički tokovi, potaklo radnike-turiste na odlazak iz mjesta boravišta te kako bi radnici-turisti učili kako pravilno putovati.“ (Ilić, 2018:5).* Početkom socijalnog turizma u Jugoslaviji smatra se trenutak objave Naredbe o pogodnostima za vrijeme trajanja godišnjih odmora za sve one koji su bili članovi jedinstvenih sindikata Jugoslavije (Duda, 2014:89). Članovi su sindikata tako imali različite pogodnosti, kako za sebe tako i za svoje obitelji kao što su popusti na cijene putnih karata te cijene smještaja. Sustav socijalnog turizma omogućavao je boravke po vrlo povoljnim cijenama jer se dio cijena pokrивao iz posebnih fondova namjenjenih upravo poticanju tog turističkog aspekta. Naime, radnici su iz svojih primanja redovito izdvajali 1.5% svojih bruto primanja koji se potom koristio u svrhe odlaska na odmore, prijevoze vlakom i slično.

Sindikalna uprava za turizam, odmor i rekreaciju, s vremenom je uvidjela potrebu da angažira radnike u raznovrsnijem i kvalitetnijem provođenju slobodnog vremena kako bi se ojačala kultura života te rekreacija i razonoda koja bi tako postala dostupnija svim radnicima (Ilić, 2018:18).

Pomalo se otvaraju krovne organizacije, Turističke zajednice³ i olakšavaju organiziranje izleta te omogućavaju kvalitetnije provođenje slobodnog vremena. Jedan od glavnih organizatora izleta i odmora, bio je tako i Sindikat u sklopu 3.MAJ-a koji je za trećemajске radnike svake godine organizirao brojne odmore i aktivnosti. Na temu godišnjih odmora, obavezno se govorilo u *Informacijama* u kojima se na godišnjoj razini mogao naći članak “*Kako ćemo koristiti godišnji odmor*” (s.n. u Informacije, 1985:3), putem kojeg bi se najavilo di će se i kako moći na godišnji odmor, kao i način prijave te cijena. Osim redovnih radnika, pravo na korištenje godišnjeg odmora, imali su i umirovljenici, i to pod istim uvjetima kao i zaposlenici 3.MAJ-a, koji su uživali i druge pogodnosti brodogradilišta, od “*Zimnica za penzionere*” (Konferencija sindikata i Klub penzionera “3.MAJ” u Informacije, 1985:13), imali vlastiti klub te skupštinu “*25. godišnja jubilarna skupština Kluba penzionera SOUR BI ‘3. MAJ’*” (s.n. u Informacije, 1986:8) i drugo, a sve s ciljem “*stvaranja što čvršćih neposrednih i humanih odnosa između penzionera i aktivnih radnika brodogradilišta*” (ibid). Sam iznos putovanja, van onog subvencioniranog od strane brodogradilišta, bilo je moguće platiti u nekoliko rata, pa je tako izlet svim zaposlenicima 3.MAJ-a bio izvediv i s financijske strane, što je i bio početni cilj socijalističke države – omogućiti svim radnicima jednaku priliku za odlazak na odmor: “*Iz ovoga je primjetno da je odmor, bilo u planinama bilo na moru, bio relativno lako dostupan radnicima i njihovim obiteljima*” (Mrvčić, 2019:96). Važna komponenta tadašnjih trećemajskih odmora je ta, što odmor nije bio subvencioniran samo za njih kao radni kolektiv, već i za njih kao pojedince van radnog mjesta, s obiteljima, koje su također mogli voditi sa sobom na odmore: “*Kasnije sam s budućom suprugom još desetak puta boravio ljeti na moru. Najljepša sjećanja me vezuju za te odmore (...)*” (Mrvčić, 2019:97). Radni se kolektiv u tim okolnostima proširivao i bolje međusobno upoznavao u takvom neformalnom okruženju.

Lokacije odmora su, kao što sam prethodno navela, dakle, bile atraktivne, a ni sam smještaj nije bio loš. Iako se tu nikada nije radilo o luksuznim hotelima, već više o radničkim odmaralištima, svakom je radniku bio priušten pristojan smještaj za njega i obitelj. Do smještaja je Sindikat 3.MAJ-a, koji je cjelokupne aranžmane, dakle i organizirao, dolazio putem agencija, jer 3.MAJ kao firma nije posjedovao neki specifični turistički objekt za provođenje godišnjih odmora. Iako sam prethodno navela primarno ljetne atraktivne lokacije na kojima su trećemajci mogli provoditi

³ S obzirom na smanjenje državnih ovlasti te jačanjem samoupravnog modela, 1952. godine postepeno se počinju osnivati turistička društva. (Duda, 2014:82).

svoj godišnji odmor, tu su, dakako, bile rezervirane lokacije i za zimski godišnji odmor. Nekolicina je trećemajaca tako znala otići na skijanje do susjedne Slovenije, gdje bi naučivši skijati, svoj hobi nastavili razvijati u privatnim aranžmanima. O tome svjedoči i članak iz *Informacija* pod naslovom *“Krenimo u planine”* koji govori kako je *“uspješno okončan trodnevni izlet na Kanin, a sa time i ovogodišnja skijaška sezona u organizaciji Skijaško - planinarske sekcije ‘3. maj’ ”*, te poziva na sljedeću sezonsku aktivnost - planinarenje: *“S obzirom da počinje sezona planinarenja, pozivamo vas da se priključite na neke od pohoda koje planiramo (...)”* (Golac u *Informacije*, 1986:1). Pa se tako išlo na planinarke izlete u Nacionalni park Paklenica (Skijaško - planinarska sekcija „3.maj“ u *Informacije*, 1986:8), Zavižan (Skijaško - planinarska sekcija „3.maj“ u *Informacije*, 1986:8), te na višednevne izlete u Beograd i Novi Sad (s.n. u *Informacije*, 1986:5).

No, nisu samo godišnji odmori bili ti koji su bili ovako organizirani: *“Osim godišnjih odmora, sindikat 3.maja častio je i sa dvodnevnom i višednevnom izletima za državne praznike Prvi maj i Dan Republike. Ovakvi su odmori bili više aktivnijeg tipa gdje bi se družilo uz sportske i druge rekreativne aktivnosti, a lokacije su bile one bliže moru poput Istre, Krka ili Cresa”*, kako navodi Mrvčić (2019:97). Ipak, osim samih izleta, na značajnije su praznike bile organizirane i razne druge aktivnosti i sjednice. Tako su konkretno za Praznik rada koji se u tom periodu tradicionalno spajao i s Danom Oslobođenja Rijeke⁴ kao danom brodogradilišta, organizirao niz različitih aktivnosti. Trećemajski prvi majevi bili su u detalje unaprijed isplanirani i organizirani. Tog dana, već nakon marende otpočele bi svečanosti koje su u periodu nakon 2. svjetskog rata počele sa komemoracijom kod spomenika palim i nestalim brodograditeljima u 2. svjetskom ratu. Među najvažnijim događajima tih dana bile su svečane sjednice Radničkih savjeta po OOUR-ima i RZ-ma na kojima bi se *“pročitao referat o ulozi radničke klase u razvoju samoupravnog društva i kako se to mora očuvati pod svaku cijenu jer smo konačno dočekali da radnik može upravljati viškom vrijednosti i dijeliti stečeno kako on hoće, a ne kako želi mrki kapitalist”* (Milić, 2018.). Tom prigodom na sjednici su se dodjeljivale plakete za radni staž, a prisustvovali bi poneki umirovljenici. Uz prigodan ručak, program se nastavljao u Hrvatskom Narodnom kazalištu Ivana pl. Zajca. Radnici 3.MAJ-a su Praznik rada provodili na razne načine, no ono što je važno za spomenuti u kontekstu ovoga rada je da je 3.MAJ osigurao nekoliko organiziranih opcija za

⁴ Dan Oslobođenja Rijeke obilježava se 3. svibnja u spomen oslobođenja Rijeke od nacifašističke okupacije 3. svibnja 1945. Istog datuma 1948. godine riječko brodogradilište iz „Kvarnersko brodogradilište“ mijenja svoj naziv u „Brodogradilište 3.MAJ“ (Fiuman.hr, 2020)

provođenje praznika sa kolegama: *“Tko je htio biti u krugu svojih kolega to mu se i priuštila RG Rekreacija koja se trudila ponuditi mnoštvo izleta i drugih događanja.”* (Mrvčić, 2019:94). Jedno od organiziranih događanja bio je i Marš brodograditelja koji se prvotno organizirao na trasi Pula-Rijeka, pa Plomin-Rijeka, a naposljetku i do izvora Rječine. Kako je navedeno u *Informacijama*, još se 1989. godine održavao Marš brodograditelja i to 23. po redu, a okupljao je sve građane Rijeke: *“Namjera nam je da Riječane okupimo u što većem broju na livadama Platka i tamo uz program zadržimo cijeli dan”* (Organizacioni odbor u Informacije, 1989:2). Marš je redovno uključivao rekreacijske aktivnosti u prirodi poput roštiljanja, badmintona, nogometa i drugih.

“Od izleta koje sam tim povodom proveo s trećemajcima, najčešće i najradosnije se prisjećam izleta 1986. godine kad sam brodom Osijek Kvarner Expressa otplovili na Cres i boravili od četvrtka 1. svibnja do nedjelje 4. svibnja u hotelu Kimen. Tu smo upražnjavali vrijeme uobičajeno, baš onako kako trećemajci to znaju. Sport i rekreacija. Jasno, za neke. A drugi su uživali u nekim drugim sadržajima koji meni tada nisu bili baš zanimljivi jer sam bio s budućom suprugom” (Mrvčić, 2019:94).

Iz navedenog iskustva iščitavam kako su i supruge, kao i ostatak obitelji radnika 3. MAJ-a bile dobrodošle na trećemajske izlete i time bile dijelom provođenja njihovog slobodnog vremena. Ovakav način provođenja slobodnog vremena, koji nije potpuno oslobođen radnih i svih drugih obaveza, Dumazedier (1964) naziva „poluslobodnim vremenom“. Radeći distinkciju između dokolice i poluslobodnog vremena, kao tipovima slobodnog vremena, Dumazedier ističe kako bi dokolica trebala biti lišena svih, a ne samo onih radnih obaveza, dok poluslobodnom vremenu pripadaju ostale svakodnevne obaveze koje, kako tvrdi, katkada mogu imati i karakter razonode. S obzirom na navedeno, o aktivnostima trećemajaca koje su provodili sa svojom obitelji mogli bi govoriti u kontekstu poluslobodnog vremena, jer tada radnici ne samo da uživaju u raznim aktivnostima, već ujedno ispunjavaju i jednu drugu - obiteljsku ulogu - koja je nerjetko poistovjećena s obavezom. Naime, RG Rekreacija je tako, među ostalima, organizirala niz ljetnih izleta pa su tako pravo prijave imali kako članovi uprave, umirovljenici, radnici, njihova djeca te bračni drugovi, jedino je što se cijena razlikovala ovisno o tipu prijavitelja. Najvišu cijenu plaćali su zaposleni bračni drugovi radnika brodogradilišta, no svi su imali jednako pravo prijave. Očituje se to u jednom od članaka *Informacija* pod sekcijom *“Svi na more”* s naslovom *“Izlet brodom”*

gdje su osim poziva na prijavu, navedeni i svi detalji izleta, mogući prijavitelji i cijene (s.n. u Informacije, 1989:13).

Takvi izleti spajali su poslovnu s privatnom sferu i činili da se radnik osjeća domaće; opusti se i poveže sa svojim kolegama i njihovim obiteljima. Stvarale su se poveznice i prijateljstva koja se se poslije razvijala i van radnog i organiziranog privatnog vremena i druženja. Odnosi nastali u radnom vremenu, organiziranim aktivnostima prenosili su se tako i na ono slobodno vrijeme koje su potom trećemajci provodili i u vlastitoj organizaciji. Prema mom mišljenju, radi se o produktivnom načinu provođenja slobodnog vremena, jer iako se ništa kreativno nužno ne proizvodi i ako su izleti namijenjeni primarno odmoru i/ili zabavi, ipak, stvaraju se spomenute društvene poveznice među ljudima kao preduvjet za zadovoljstvo čovjeka kao socijalnog bića izuzetno važnog i za zadovoljstvo na radnom mjestu. Vidimo dakle da važnost slobodnog vremena nije u slobodnom vremenu samom po sebi već u njegovoj važnosti za pojedinca, poduzeće te, u konačnici, za društvo, odnosno državu u cjelini pri čemu se ponovno, u praksi, očituje njegova tijesna povezanost s radnim vremenom.

Što se tiče provođenja slobodnog vremena, van onog organiziranog od strane 3.MAJ-a, kako navodi moj sugovornik, za to nisu imali pretjerane potrebe:

“A ljudi se nisu imali potrebe posebno družiti - ajmo se naći jedanput godišnje na Rječini, kad je bilo organizirano. Mogal si poč na pivu poslije posla i tako dalje, ali čemu neko druženje na svoj trošak organizirat, kad si imel druženje na trošak firme.” (R.S.)

Nakon par dana slavlja i odmora, s obzirom da se onda 1. Maj, dakle, obilježavao i prvog i drugog svibnja te su ti dani bili neradni, uslijedila bi još proslava Dana brodogradilišta koja je padala odmah dan nakon - 3. svibnja.

“Kako smo tog dana u načelu bili umorni od odmora to smo to smo taj dan slavili svečano i radno. Doduše, nikad mi nije bilo spojivo ovo svečano i radno, ali recimo da je to kad ti radiš, a netko drugi je negdje na svečanosti. (...) Nagovještaj svečanosti tog dana dala bi limena glazba promarširavši glavnom prometnicom od zapadnog do istočnog ulaza svirajući poznate koračnice” (Mrvčić, 2019:94).

Kako je navedeno u *Informacijama* iz 1989. godine, imendan brodogradilišta, odnosno Dan 3. MAJ-a obilježavao se u nekoliko prilika. Bio je tu organiziran prijem za umirovljenike, svečana

akademija i koncert te komemoracija brodograditeljima, kako bi se, kako navode, prisjetili *“brodograditelja palih za slobodu, jednakost, ravnopravnost, socijalizam, za Čovjeka (...)”* (s.n. u Informacije, 1989:6).

Dakle, iz priloženog se da uočiti kako su trećemajci praznike koristili ne samo za odmor i rekreaciju već i za obilježavanje ispunjeno nizom isplaniranih sjednica, izleta i drugih aktivnosti. U tu svrhu služili su im i sami vikendi te zasluženi godišnji odmori koji u periodu nakon 2. svjetskog rata počinju biti i plaćeni. No također, neizostavan dio priče o organiziranoj društvenosti trećemajaca je i socijalistička politika, koja je navedeno koristila i kao kanal propagiranja državnih politika. Već ranije u radu, govoreći o RKUD-u Brodograditelj istakla sam kako se i kroz njegov rad očitovala nacionalna i socijalistička politika. Istu analogiju prate i izleti i putovanje koje je tako *„s jedne strane bilo tu da pridonosi stvaranju sretnih građana posjetom nekom odredištu, a s druge strane podizanju nacionalne (ili nadnacionalne) svijesti, upoznavanju sunarodnjaka i homogenizaciji zajednice.“* (Duda, 2014:89). Korištenje nacionalne prošlosti postalo je tako dijelom potrošačke kulture kako bi se suptilno i lako ona popularizirala. Među brojnim izletima tako se moglo naići na mnoga *“odredišta povezana s Drugim svjetskim ratom i Narodnooslobodilačkom borbom: Jajce u kojem je trebalo ostati ‘barem dva sata da razgledate Muzej AVNOJ-a’, Sutjeska, Titovo Uzice (...)”* (Duda, 2014:100). O navedenom svjedoče i svjedočanstva Sugovornika te njihove fotografije s kolektivnih putovanja. Na donjoj fotografiji je tako prikazano nekoliko trećemajaca sa svojim obiteljima (suprugama), na izletu upravo u Jajcu:

Prilog 4. Kolektivni izlet radnika 3.MAJ u Jajce, BIH

Jedno od posjećenih odredišta bila je i Kozara, o čemu svjedoči priložena fotografija:

Prilog 5: Kolektivni izlet radnika 3.MAJ na Kozara Mrakovica

Podizanje nacionalne svijesti izletima nije novost. Ovakvu praksu možemo pratiti još od 1930-ih godina kada se uvidio potencijal odmora kao sredstva za ostvarivanje nacionalne i društvene

harmonije. U godinama pred početak Drugog svjetskog rata, dokona putovanja tako postaju izričito obilježena ideologijom i politikom. Nakon rata putovanja su pak, kao dio socijalističke politike, bila orijentirana ka ekonomskom boljitku i ideji blagostanja, no s i dalje utkanim nacionalnim idejama:

“Putovanja su mogla odigrati dvojaku ulogu: s jedne su strane pridonosila stvaranju sretnih građana koji su možda i po prvi put ostavili zavičaj kako bi posjetili manje ili više udaljeno odredište i ondje bar na kratko uživali u prividu drugačijega života; s druge strane, obilaženje domovine - nebitno je kako je ovdje nazvali jer obrazac je jednak svagdje u svijetu - uvijek, a osobito u prijelomnim povijesnim razdobljima podiže nacionalnu (ili nadnacionalnu) svijest, omogućuje upoznavanje sunarodnjaka i homogenizira.” (Duda, 2014:89).

Upoznavanju sunarodnjaka, u ovom slučaju kolega, služila su tako ne samo putovanja, već i spomenute sportske aktivnosti te aktivnosti u sklopu RKUD-a Brodograditelj. No, još je jedan aspekt društvenosti trećemajaca važan. Naime, radi se o aspektu koji je omogućavao radnicima 3.MAJ-a da se ostvare i otkriju sebe u nekim drugim umjetničkim pogledima koji nisu nužno vezani za samo brodogradilište. Govoreći u kontekstu slobodnog vremena i njegovoj definiciji, ovakva bi aktivnosti unutar slobodnog vremena, odnosno vremena dokolice, ispunjavala onu treću funkciju prema Dumazedieru (1964). Naime, radi se o funkciji razvoja ličnosti u kojoj se čovjek realizira kroz kulturu i stvaralaštvo, a ona je, u kontekstu društvenosti trećemajaca, bila ostvarena i kroz Kino-foto klub Jadran.

2.3.4. Kino-foto klub Jadran

Uslijed velikih promjena, u sklopu brodogradilišta osnovano je Kino-foto klub Jadran, koji je imao izniman značaj za prezentiranje samog 3.MAJ-a te njegovih običaja široj lokalnoj zajednici, ali i svijetu. Članovi kino-foto kluba Jadran dokumentirali su složenost života u brodogradilištu, snimali svakodnevicu te radove prezentirali na raznim filmskim festivalima i smotrama za koje su nerijetko bili i nagrađivani. Kino - foto klub Jadran bio je osnovan 1970., godine te postao je jedan od najuglednijih kino klubova u SFRJ. Klub je okupljao ljubitelje filma i fotografije iz trećemajskih redova, ali i iz redova cijelog riječkog područja. Već pri osnivanju

kluba, javio se veliki broj zainteresiranih pa se tako organiziraju brojni tečajevi iz područja fotografiranja i snimanja (Mrvčić, 2019:103). Klubu je bio dodijeljen prostor, a angažirani organizirani su i ugledni predavači iz Zagreba kako bi članovi kluba savladali tehnike snimanja filmskom kamerom i fotoaparatom, kako za vlastite potrebe, tako i za stvaranje kreativnih klipova i filmića o 3.MAJ-u koji su kasnije bili prijavljivani na razne filmske festivale što je već 1971. godine položilo rezultate kada je Petar Trinajstić osvojio nagradu na Republičkom festivalu amaterskog filma Hrvatske (ibid:104). Što se tiče fotografije, članovi Kluba također su bilježili sva važnija događanja u brodogradilištu, a u klubu su čak imali i laboratorij za razvijanje tada još crno-bijelih fotografija. U Klubu su među ostalima, osim tečajeva bile organizirane i izložbe te projicirani dijapozitivi, a mnogi članovi kluba su se profilirali u svom hobiju i nastavili svoje životno zanimanje baš u smjeru filma i fotografije, kao što je na primjer i Damir Škromlj koji je nastavio svoju karijeru kao fotoreporter u Novom listu, što ujedno svjedoči o ispunjenju spomenute funkcije razvoja ličnosti. Iz priloženog vidimo kako su aktivnosti 3.MAJ-a te klubovi, koje je osiguravao tadašnji 3.MAJ, ne samo ispunjavale ljudima slobodno vrijeme, već ih poticale na kreativnost te da u 3.MAJ-u ostave svoj trag, koji nije nužno bio samo onaj vezan za proizvodnju brodova već za umjetnički izričaj. Takvo jedno kulturno, odnosno umjetničko provođenje slobodnog vremena podrazumijeva optimalan i prije svega pozitivan način provođenja samog slobodnog vremena i to u vidu učenja, usavršavanja, ali i umjetničkog doprinosa te razvijanja vlastite osobnosti (Vidulin-Orbanić, 2008). Tako stečeno znanje, iskustvo i osobni napredak, mijenjaju pojedince, unaprijeđuju ih kao individue i time im omogućuju ostvarenje na drugim životnim područjima. Posljedično, tako ostvareni pojedinci mijenjaju društvo uvjetujući njegov napredak i razvoj.

A danas? Danas 3.MAJ postaje mjesto odrađivanja, kada radnici nastoje što bolje nadoknaditi manjak radnika, a potom jure doma u neizvjesnosti za plaću:

“(...) al je problem s tim plaćanjem. Znači, dal je dovoljna plaća, dal će bit isplaćenja plaća, ako ti ne isplate plaću, komu ćeš se žalit (...) Opet se to odražava na čovika ki dođe delat. On je opet nervozan.” (R.S.).

Još 1988. godine brodogradilište 3.MAJ, održavalo je svoj status 3, brodogradilišta u svijetu: „*Mi smo 88. godine bili 3. brodogradilište u svijetu nakon Koreje i Japana, a prvi smo bili u Europi. Znači 88. godine je to sve funkcioniralo. (...)*“ (B.K.) Kako navodi Sugovornik još 1988. godine

„sve je funkcioniralo“: RKUD brodograditelj, Kino-foto klub Jadran, Sportska udruženja i redoviti odlasci na izlete još su bili aktualni, a samo dvije godine kasnije, situacije se drastično mijenja. To me vodi do perioda devedesetih godina, kada se situacija u državi mijenja, a s njom i društveno-politički kontekst koji neposredno utječe na samo državno poduzeće 3.MAJ, na njegove radnike te naposljetku i na samu društvenost trećemajaca.

2.4. Doba promjena

Značajnije promjene koje su utjecale i na samu društvenost trećemajaca polako kreću još 80-ih godina uviđanjem mana socijalističkog sustava, odnosno „*pukotina u strukturi političko-ekonomskog modela samoupravnog socijalizma*“ (Hromadžić, 2016:124), čemu je slijedio raspad SFRJ praćen Domovinskim ratom 90-ih godina. Radi se o svojevrsnom periodu tranzicije, kojeg Hromadžić definira kao razdoblje „*prijelaza iz jednog društvenog stanja u drugo društveno stanje, iz autokratskih i totalitarnih u konsolidirane demokratske režime parlamentarne politike koje obilježavaju duh višestranačja, navodna ekonomska stabilnost i obećani prosperitet, kulturalna liberalizacija (...)*“ (Hromadžić, 2016:126). U periodu 90-ih, raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije dolazi do prekida samoupravnog socijalizma koji je bio obilježen visokim stupnjem socijalnih i radničkih prava, što direktno utječe i na politike same države Hrvatske. Takva političko-ekonomska i društvena tranzicija dovela je do „*raskidanja s protektivnom ulogom države*“ te „*otrežnjenja od omamljujućeg nacionalnog 'mi'*“ (Katunarić, 2010:129-130). Osim posljedica u socioekonomskom aspektu, tranzicija je dovela i do promjena u svakodnevnoj kulturi, a time utjecala i na provođenje slobodnog vremena kao dijela svakodnevice. Novim (ne)prilikama pogođeno je bilo i brodogradilište 3.MAJ, kao poduzeće unutar granica tada već bivše Jugoslavije, a sukladno tome, nestajale su i trećemajске sekcije koje su poticale društvenost trećemajaca i naposredno utjecale na provođenje njihovog slobodnog vremena. 1991. godine tako je zatvoren i Kino-foto klub Jadran – 3.MAJ koji je do tada uspješno djelovao. Prvotno se morao iseliti iz prostora pod vlasništvom 3.MAJ-a te se udružiti s Fotoklubom Rijeka nakon čega se, kao takav, i gasi. 1991. godine se gasi i trećemajска sportska sekcija te RKUD Brodograditelj. Folklorni ansambl RKUD-a održao je svoj posljednji nastup 1991. godine u Malom Lošinj u kada su

nastupali na smotri Pjesmom i plesom protiv rata (Mrvčić, 2019:99). U to vrijeme Sindikalni dom 3.MAJ-a biva pretvoren u sindikalnu trgovinu pa nestaje prostora i uvjeta za probe.

“I tako se ugasio jedan iznimno uspješan folklorni ansambl našeg grada koji je ostao u sjećanjima mnogih ljubitelja narodnog plesa i pjesme. Međutim, (...) još uvijek se njih desetak bivših članova sastaju i ponekad zaplešu te tako evociraju uspomene na prošla vremena puna lijepih priča” (Mrvčić, 2019:99).

Iz priloženog citata iščitavam kako ponekim radnicima nedostaju stari trećemajski običaji i aktivnosti. Ne ulazivši u generalizaciju te na temelju ovog mog vrlo malog istraživanja mogu zaključiti da 3.MAJ-em vlada jedna nostalgija za prošlim vremenima, koja su prema Mrvčiću (2019) *“puna lijepih priča”*. Kako navodi i Hromadžić: *„Model jugoslavenske državne zajednice i njemu pripadajuća političko-ekonomska matrica samoupravnog socijalizma, bez obzira na sve poteškoće s kojima se susretala, još će dugo vremena biti povijesnim izvorom nepresušnih imaginacija i inspiracija o mogućim načinima realizacije društveno pravednijeg svijet“* (2016:141).

Iako ratne neprilike 90-ih godina nisu jedini uzrok smanjenja društvenih aktivnosti trećemajaca i gašenja trećemajskih sekcija, smatram ih iznimno važnim u kontekstualnom pogledu. Stoga, u svrhu kontekstualizacije i prikazivanja promjena koje su se dogodile u pogledu društvenosti trećemajaca, smatram važnim opisati događaje tih 90-tih godina, koje su ostavile velik utjecaj na, ne samo društvenost trećemajaca i brodogradilište, već i na državu i jugoslavensko društvo u cjelini. Naime, u navedenom periodu, kao što sam prethodno i spomenula, dolazi do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije te do formiranja nove države Hrvatske:

“Nakon promjena nastalih u Europi pod utjecajem glasnosti i perestrojke dolazi do pada Berlinskog zida i urušavanja komunističkog sustava. I u Jugoslaviji se događaju promjene pa su u Hrvatskoj raspisani višestranački izbori 1990. godine. Nakon provedenog Referenduma o samostalnosti Hrvatske, na kojem je 94,7% građana glasalo za samostalnost RH, 25. lipnja 1991. RH je proglašena samostalnom i suverenom državom. Moćna armija komunističke Jugoslavije ne prihvaća činjenicu da je Jugoslavija na izdisaju, već pomaže srpske pobunjenike i započinju agresiju na Sloveniju i Hrvatsku.” (Trinajstić, 2005:164).

3.MAJ unatoč svim stečenim svjetskim priznanjima bio je suočen s mnogim problemima koji su prvenstveno bili uzrokovani gospodarskom i političkom situacijom, kako u zemlji, tako i u svijetu. Mnoga su nepovoljna kretanja na svjetskom tržištu, sve složenije domaće okruženje te višegodišnji tehnološki zaostatak (u odnosu na konkurente) doveli hrvatsku brodogradnju u sve lošiju poziciju. (Trinajstić, 2005:166). U vrijeme Domovinskog rata, od 1991. godine, mnogi su trećemajci bili na bojištu, a proizvodnja je opala, što i ne čudi s obzirom na ratne uvjete u kojima su se zemlja i grad našli. No, usprkos svim teškoćama i starim i novim problemima 3.MAJ uspio je održati visoku kvalitetu izgrađenih brodova, pa se stečena priznanja samo nastavljaju. Tijekom 1992. godine dolazi do pretvorbe 3.MAJ-a iz jedinstvenog poduzeća koje je bilo u društvenom vlasništvu te dolazi do reorganizacije 3.MAJ-a na način da se ukidanjem OOUR-a centraliziralo rukovođenje, a novi su ljudi bili postavljeni na rukovodeće pozicije. S glavnom namjerom upravljanja društvima u sastavu Grupe 3. MAJ 28.04.1993. osnovana je Brodograđevna industrija 3.MAJ d.d. koja je funkcionirala samo kao uprava, bez proizvodne aktivnosti, a većinski dio imovine koristili su supsidijari, koji su temeljem ugovora imali pravo korištenja osnovnih sredstava uz plaćanje određene naknade (Trinajstić, 2005:167). O posljedicama ratnog razdoblja govori činjenica da je 1994. godine u 3.MAJ-u zaposleno svega 3.443 što bi značilo da se je broj zaposlenih više nego prepolovio u odnosu na 1989. kada je u brodogradilištu bilo zaposleno 6.944 radnika. Neki su trećemajci stradali u ratu, drugi ostali s druge strane granice, a treći potražili sreću u drugim, mirnijim sredinama. Kako bilo, 3.MAJ bio je suočen s velikim gubitkom koji mu je u narednim godinama bilo iznimno teško nadoknaditi.

Situacija se s ratom i nakon njegova završetka, u 3. MAJ-, ,vrtoglavo mijenja, o čemu svjedoči i Miljenko Mrvčić u svojoj knjizi *“Priče iz Brodogradilišta 3.MAJ”* u kojoj govori o vlastitom iskustvu kada je bio dio radnog kolektiva .MAJ-a. Naime, njegov radni vijek u 3.MAJ-u završio je otkazom 1997. godine kao invalid rada: *“(...) zakon je tako odlučio da svi invalidi rada moraju, uz otpremnine, otići iz brodogradilišta objašnjavali su mi. A ja sam znao da mi nije zakon oduzeo radno mjesto a time i 2/3 primanja, već oni koji su taj zakon predložili i usvojili”* (Mrvčić, 2019: 107). Tako je Miljenko Mrvčić dobio otkaz nakon dugih 22 godine radnog staža u 3.MAJ-u.

Problem otkaza i viška radnika u periodu nakon Domovinskog rata spominje i Sudionik.: *“Jedno vrijeme, znači odmah poslije rata je bilo problem, znači nisi imel radnih mjesta. Ako dobiješ otkaz, kamo ćeš poć?”* (R.S.).

U suprotnosti je to sa slikom 3.MAJ-a i iskustvima radnika kada su se za invalide rada 3.MAJ-a skrbilo putem Centara, rehabilitacija, pomoći i novih adekvatnih radnih mjesta. Kako je navedeno i u *Informacijama* u izvješću sa sastanka koordinacionog odbora sekcije invalida rada, jedna od tema bila je i “*napredovanje invalida rada u svojem području, odnosno na novom radnom mjestu poslije proglašenja invalidnosti*” (Informacije, 1986: 8). Održavali su se već tradicionalni susreti invalida rada 3.MAJ, a osim invalidima, slučaj se nije prepuštao ni onima lošijeg zdravlja:

“Bilo je za ljude koji su slabijeg zdravlja, ili narušenog zdravlja kako mi kažemo, kako je to teška industrija bila, onda su dole Stubičke toplice, Krapinske toplice, Varaždinske toplice, to se ljude slalo tamo.” (B.K.).

Poduzeće zajedno sa sindikatima brinulo je za invalide rada, penzionere, neuke te podržavalo i prava žena. Vidljivo je to kroz sam broj radnika. Naime, 3. MAJ je, u periodu s najvećim brojem radnika, zapošljavao gotovo tisuću žena. Ujedno se stoga posebno obilježavao i Dan žena. Kako navodi Mrvčić (2019), toga se dana u brodogradilištu normalno radilo, samo što su žene imale skraćene radno vrijeme nakon čega se po OOUR-ima održavalo službeno obilježavanje Dana žena. Žene su tom prigodom dobivale i poklone koji su bili kupljeni od dobrovoljnih priloga kolega. Nakon svečanog dijela, pristupilo se razgledavanju prigodno postavljenih izložbi ručnih radova ili likovnih uradaka članica radnog kolektiva nakon čega bi slijedio prigodni ručak (ibid). Proslava 8. Marta, osim u prostoru brodogradilišta, odvijala se i u Sindikalnom domu 3.MAJ koji se tada nalazio na Mlaki. Bila bi tu organizirana fešta za okupljene žene, ali i pokojeg muškarca koji bio dobio dopust firme da se pridruži slavlju. Prikaz jedne takve fešte nudi priložena fotografija koja prikazuje proslavu Dana žena u Sindikalnom domu 3.MAJ 1986. godine:

Prilog 6: Proslava Dana žena u Sindikalnom domu 3.MAJ na Mlaci 1986. godine

Za razliku od njih, neke bi pripadnice radnog kolektiva pak u vlastitoj organizaciji okupile svoje društvo te proslavile svoj dan na nekom mjestu po njihovom izboru gdje bi onda pozvale i ostatak izabranog dijela radnog kolektiva. Ženama se u čast povodom Dana žena posvećivao i tekući broj *Informacija*, što konkretno susrećem u broju 9 iz 1989. godine, gdje pod naslovom “*Ženama u čast*” stoji članak koji, ne samo hvali žene, već se zauzima i za njihovu ravnopravnosti: “*Ravnopravnost je lijepa riječ, ali sve žene još uvijek nisu ravnopravne. Nauka je dokazala da je žena biološki jače biće, a historija potvrdila da su žene utjecale na tokove historije.*” (Informacije, s.n., 1989:3). No, osim toga ističe se i njihova važnost u brodogradilištu: “*Ovaj je dan posvećen svim ženama. I zato treba naći trenutak da se u ovoj ludi trci malo zastane, na trenutak, da im se prizna njihov doprinos. Bez izuzetka.*” (s.n. u Informacije, 1989:3).

Čini se da se tada, u godinama prije turbulentnog razdoblja 90-ih, svakom radniku posvećivalo pun pažnje i brinulo kako o njegovim pravima, tako i o odmoru i slobodnim aktivnostima. Ipak je srž socijalističke politike bila briga o potrebama čovjeka radnika te stalno poboljšavanje kulturnih i onih materijalnih uvjeta života. Ne čudi stoga da su radnici imali osjećaj da je sva briga bila posvećenja nikome drugome do njima te da su oni glavni protagonisti (Duda, 204:92). No, kako mi svjedoče Sugovornici, s ratom dolaze i promjene u organiziranju društvenih aktivnosti. Naime:

“Prije se vodilo računa o tome. Bilo je preko tih OOUR-a, SOUR-a, preko radnih zajednica, radnih organizacija”, ali onda tijekom 90-ih godina dolazi do rasipanja OOUR-a i SOUR-a koji nisu opstali, kako navodi Sugovornik jer je “to sve bilo previše glomazno, da bi se nastojalo smanjiti i tako je sa tim pomalo nestajalo...” (B.K.). Ipak, važno je za spomenuti da još i u godinama prije nemirnih zbivanja 90-ih godina, dolazi do promjena u sferi uvjeta provođenja slobodnog vremena koje je država svojim potporama i politikama poticala i omogućavala. Naime, konkretno u pogledu izleta i putovanja, socijalistička je država Jugoslavije svojim gospodarskim i socijalnim politikama, na njenom samom začetku, poticala stjecanje navika odmaranja i putovanja kao oblika provođenja slobodnog vremena, jer je ujedno to i njoj išlo u korist. Prisjetimo se samo spomenutog perioda blagostanja, gospodarskog rasta i okretanja turizmu kao spasu za obnovu poslijeratne države. No, nakon što su građani spoznali užitak koji navedeno pruža te im odmor i putovanja postaju navika i potreba, država postepeno počinje smanjivati potpore i time čini radnike turistima potrošačima; toliko profitabilnijih za domaći turizam i državnu ekonomiju od prethodne verzije domaćih turista

Dakle, osim poratnog konteksta, važan je i onaj potrošačke kulture i kapitalizma koji mijenja ulogu socijalističkog čovjeka – radnika, u modernog čovjeka – potrošača: *„Proučavajući moderno društvo i njegov potrošački karakter, dolazimo do činjenice da je uloga pojedinca u takvom društvu svedena na ulogu potrošača, a da su sve ostale uloge potisnute ili onemogućene.“* (Pljakić, 2013:169). Ona potreba razvoja ličnosti kreativnim izražavanjem u slobodno vrijeme na taj način ostaje zgurana u kut, bez mogućnosti za razvoj i izražavanje. Naime, u vrijeme velikih društvenih promjena, u kakvom se našlo i Hrvatsko društvo tih godina, ljudi su primorani znatno više vremena posvećivati svome poslu, ulažeći time i veći trud i napor, kako bi sebi i svojoj obitelji osigurali financijsku stabilnost te time ima manje vremena općenito za provođenje slobodnog vremena, te manje energije koja mu preostaje nakon radnog vremena za aktivno provođenje slobodnog vremena. U takvim okolnostima dokolica preuzima primarno funkciju odmora. Dakle, razvitkom takvog kapitalističkog sustava novac tako postaje središnja vrijednost.

“Danas ako se baviš trgovinom si najbolje prošal (...) Što više zaradiš tako ti se ocjenjuje sposobnost. Nači nekad je bilo - čovjek je sposoban ako uspije neč napraviti, danas je sposoban čovjek koji od ničega ima jako puno. Tako da, sve se to izopačilo. Nekad je bilo drugačije.

*Trgovina je bila državna, ljudi koji su bili privatnici, bili su pod paskom, a radnik je mogao...
imel je sve.” (R.S.).*

Iz iščitane literature, konkretno monografije Petra Trinajstića (2005) mogu navesti još nekoliko tadašnjih nedaća koje su oblikovale tadašnju situaciju 3.MAJ-a i dovele ga do ove sadašnje. Velike promjene na svjetskom tržištu te sve veća nestabilnost brodogradilišta dovele su do toga da se 3.MAJ za pomoć obrati državi. Promjenom temeljnog društvenog odnosa država je u svoje vlasništvo dobila 3.MAJ kao i druga hrvatska brodogradilišta (Trinajstić, 2005:168). S vlasništvom, država je uz prava preuzela i obavezu da stabilizira preuzeti brodograđevni sustav te stvori uvjete za njegov opstanak i uspješan razvoj. No, situacija nije bila obećavajuća. Naime, hrvatska brodogradnja još iz Jugoslavije nosi teret nepodmirenih tečajnih razlika. Povrh toga, ratne i poslijeratne neprilike dovele su do uvećanja tog financijskog minusa. Hrvatska se počinje sve više tretirati kao zemlja visokog rizika što ima za posljedicu zastoje u ugovaranju novih kao i otkazivanju prije dogovorenih ugovora.

*“Poslušajući u gospodarskom sustavu bivše Jugoslavije, brodogradilišta su nizom mjera gospodarske politike dovedena u vrlo težak položaj zbog nepovoljnog tečaja dinara za izvoznike, ukinutih subvencija, pretvaranja kredita u gotovinska plaćanja, ukinute regresne stope”
(Trinajstić, 2005:168).*

Vlada Republike Hrvatske tražeći nove poslove, dajući jamstva za kredite i avanse te putem ostvarenja socijalnog programa za sanaciju viška zaposlenih, pokušava naći rješenje i revitalizirati hrvatska brodogradilišta. Tražeći način da stekne kontrolu nad svojim ulaganjima u brodogradnju država donosi odluku o osnivanju Hrvatske brodogradnje d.o.o. (Trinajstić, 2005:168). Tako 1995. godine konačno započinje s višegodišnjom sanacijom brodogradilišta. Kako bi se financijski stabilizirali 3.MAJ je morao sklopiti dogovore o kompenziranju dugova kojima je prodao Metalnu opremu d.d. Senj Riječkoj banci, a potom i Adriatic salmon - ASA d.o.o. Iste godine usvojen je i Program sanacije i Program zbrinjavanja viška radnika, a 31.07.1996. donesena je i odluka o novoj organizacijskoj strukturi. Već sljedeće godine, 1997. broj zaposlenika 3.MAJ-a sveo se na svega 2.170, no kvaliteta proizvedenih brodova i dalje opstaje, o čemu svjedoči i dodjela Hrvatskog znaka kvalitete Hrvatske gospodarske komore 3.MAJ-u (Trinajstić, 2005:168).

No, van mjerila kvalitete brodova, 3.MAJ u tom periodu vodio je velike borbe s nedostatkom stručnog kadra što je dovodilo do neispunjenja isplaniranog te kašnjenju u isporuci dogovorenih

brodova. Na kraju 2000-ih godina 3.MAJ zapošljava sve više kooperanata te traži od Vlade odobrenje uvoza strane radne snage kako bi pokrili najdeficitarnija brodograđevna zanimanja, čiji se manjak do danas osjeća: *“Znači, kako se ukidaju radna mesta, tako oni preostali preuzimaju dio. Ja jedan dio, drugi, treći... I ubiti ti dobiješ sve veći opseg posla nego si imel prije, a plaća ista.”* (R.S.). Po ovom pitanju, 3. MAJ je zaista pokušavao mnogo učiniti, trudeći se osposobiti mlade nezaposlene ljude, plaćao tečajeve stranih jezika i usavršavanja stručne opreme, a sve se više uključuju i studenti. No, 3.MAJ je čini se, reagirao prekasno zbog čega dolazi do velikog osipanja stručnog kadra, a pogotovo tijekom krize s pulskim Uljanikom, te se sada, u periodu kada je država opet preuzela financijsko kormilo 3.MAJ-a, nedostaje radne snage koja ima znanje, sposobnost i volju, podići 3.MAJ nazad na noge:

“(...) trebali su prije reagirati. Nisu smjeli dozvoliti da dođe do osipanja kadrova. Te stručne kadrove će najteže biti dobiti. (...) Lako je rukovoditi kad vi imate sposobne ljude, kad znaju svoj posao koji trebaju napraviti. Ali ako ti isti ljudi ne znaju, i ovaj koji je iznad rukovodilac il’ ovaj koji je dole ako ne kuže, nema im tko pokazati... to će biti jako teško. A to preko noći će, baš teško...” (B.K.).

Za današnju tešku situaciju u brodogradilištu nije samo odgovorna kriza s Pulskim Uljanikom. Naime, kriza započinje još mnogo prije 2011. godine u kojoj Europska komisija odobrava plan restrukturiranja 3.MAJ-a u vrijednosti od 5,3 milijarde kuna. No, 2013. godine dolazi do promjene plana te prema novoj odluci Europske komisije, ono je dobilo mogućnost da se, s obzirom na velike teškoće i dugove, privatizira do 1. srpnja iste godine. Tako je nedugo nakon toga donesena odluka da će riječko brodogradilište preuzeti pulsko brodogradilište Uljanik što se naposljetku i dogodilo. Naime, pulski je Uljanik za svega jednu kunu u lipnju 2015. godine postao vlasnikom 83 posto dionica temeljnog kapitala pri čemu je kupio samo isključivo brodogradilište dok je četiri tvrtke iz nekadašnje Grupe 3.maj (TIBO, MID, S.T.M. i Ugostiteljstvo) preuzela država, kako navodi Večernji list (Večernji list, 2015). Tom su prigodom novi vlasnici brodogradilišta obećali sačuvati što je više moguće radnih mjesta, a s vremenom i stvoriti uvjete za novo zapošljavanje. No, već 2018. pravo stanje Uljanika izlazi u javnost. Naime, pulski je Uljanik upao u teške financijske probleme i za sobom u blokadu odvuкао i 3.MAJ.

“A čuj Uljanik je, kažem ti, oni su sami u većoj krizi bili nego mi. Veća kriza je bila u samom Uljaniku nego kod nas u 3,MAJ-u. Oni su nas usisali...to je napravila politika.” (B.K.).

Ne čudi, stoga, da moji sugovornici djelomično za veliku krizu posljednjih godina u 3.MAJ-u krize upravo ugovor s Uljanikom. No, svjesni su da su problemi u brodogradilištu postojali i mnogo prije: *“Uljanik je samo doprinjeo tome, da je to išlo brže. Jer sva onda sredstva koja smo mi dobili od države, oni su to potrošili.”* (B.K.).

Godina je to velikih stresova, otkaza, mjeseci bez plaća, neizvjesnosti, koje su u mnogočemu odredile smjer razvoja društvenosti trećemajskog kolektiva. Naposljetku je Vlada Republike Hrvatske, u srpnju 2019. godine, odlučila pomoći 3.MAJ-u u oporavku: *“Prva faza bi se odnosila na deblokadu računa, druga na dogovor brodogradilišta, Vlade i naručitelja brodova s ciljem iznalaženja adekvatnih financijskih sredstava koji bi omogućili dovršetak tih brodova, a treći korak bio bi pronalaženje ozbiljnog partnera koji bi našao interes za održivost, vjerojatno ponovno kroz neke prilagodbe i restrukturiranje”* (tportal.hr, 2019).

2.5. Društvenost trećemajaca danas

Nastavljajući se na socijalističko razdoblje, potrošačka kultura sve više jača, a slobodno vrijeme, shodno tome, ostaje orijentirano na potrošnju. Iako se trend može pratiti još iz perioda socijalističke države, njenim raspadom i nestankom snažne socijalističke politike koja je stavljala radnike u središte i time promovirala klasnu jednakost, u prvi plan sve više dolaze čisti kapitalistički interesi. Potrošačka kultura, utjecala je dakle i na samo provođenje slobodnog vremena s obzirom da su se u vremenu potrošnje kupovali i uređaji za skraćivanje, ali i trošenje slobodnog vremena (Duda, 2005:382), odnosno koji su pridonosili zabavnijem i ispunjenijem provođenju slobodnog vremena. S vremenom i novim društveno-političkim okolnostima to dovodi do sve većeg neostvarivanja važne funkcije slobodnog vremena – razvoja ličnosti:

„Zanemarivanje potreba pojedinaca koje potpomažu razvoj ličnosti u skladu sa svojim individualnim mogućnostima, nemaju profitabilnost koja bi bila konkurentna robi i potrebama potrošačke i robne kulture“ (Pljakić, 2013:169).

Ovakvo stanje odrazilo se i na društvenost trećemajskih radnika koji se najbolje očituje u opoziciji: *kada je radniku sve bilo organizirano nasuprot onome kada si radnici aktivnosti organiziraju sami.* Iako bi opoziciju mogla podignuti na višu razinu i govoriti o ovoj opoziciju u širem kontekstu

radništva u socijalističkoj Jugoslaviji i danas u Hrvatskoj, ipak ću pozornost zadržati isključivo se fokusirajući na aktivnosti organizirane u svrhu provođenja slobodnog vremena trećemajaca. Prije, aludirajući na period prije 90-ih, Sudionici koji su u tom prijelaznom periodu radili u 3.MAJ-u svjedočili su mi o tome kako je to bilo nekada, i kako se u 90-ima situacija mijenja:

“To se vodilo računa prije što se tiče tih društvenih aktivnosti. Znači organizralo se fotosekcije, organizralo se preko toga folklor, organizralo se te zabave i šta ti ja znam... pa se organizrale te utakmice, (...) takmičenja i tako. To je sve tako prije bilo. Do 90-te.” (B.K.).

I tako malo po malo iz situacije kada je 3.MAJ “*raj za radnika*” (R.S.), kada je “*radnik na prvom mjestu*” (R.S.) i kada je “*radnik imao sve*” (B.K.), uslijed rata dolazi do krize: “*Poslije se to onda sve nekako, šta, sva ta kriza uhvati, pa to ljude same sa sobom počne zabavljati, e to.*” (B.K.). Vodi me to opet do prijelaza sa 3.MAJ-a kao glavnog organizatora aktivnosti kada su trećemajci, kako navodi Sugovornik, imali sve: “*Ali smo bili dobro organizirani. Stvarno, imali smo sve. To je organizacija funkcionirala. Imali ste u 3.MAJ-u šta god ste htjeli.*” (B.K.) do toga da se radnici, ovisno samoorganiziraju: “*Sad ti ne daju mogućnost, nego se ti sam moraš potruditi, ako ćeš tako neč napraviti.*” (R.S.).

Jedan od faktora za promjenu društvenosti svakako je, dakle, i smanjenje broja radnika brodogradilišta. Veliki broj otkaza, manjak radne snage, a jednaki zahtjevi naručitelja, rezultirali su osjećajem nesigurnosti među radnicima. U tekućoj modernosti, kako ju naziva Bauman (2011) mjesta više nema za stabilno cjeloživotno zaposlenje, čime je uzdramana čovjekova egzistencija koja postaje obilježena „*endemskom nesigurnošću*“ (Beck, 2000:6), o čemu na neki način svjedoči i Sugovornik:

“A danas ti je sasvim drugačije, danas ti je obratno. Danas ti je... nemaš toga druženja. (...) Misli dal ćeš, nećeš dobit plaću, misli dal ćeš imat dela, nećeš imet dela. To je sad sasvim naopako. Ko ča je društvo bilo naopaku u ono vrime u odnosu na sad, tako je sad se iznaopачilo radno mesto. Nekad je radnik bil prvi, na prvom mjestu, a danas je na prvom mjestu trgovac.”
(R.S.).

Trgovcu je, u kontekstu gornje izjave, tako cilj imati što manje troškove proizvodnje i tako ostvariti što veći profit. Ukorak s time ide, dakle, i smanjivanje troškova radne snage, s očekivanjima da će taj broj ljudi, znatno manji broj, odraditi jednako efikasno istu količinu posla:

“Sad ljudi više rade nego prije i nezadovoljniji su. (...) Sad je va 3.MAJ-u 700 ljudi, ajde, ali recimo dok nije 3.MAJ propal, bilo je 1500 ljudi koji moraju napraviti brod. Prije ih je bilo čak do sedam tisuća ljudi. Prema tomu, svako napravi malo, ali kad 7000 ljudi napravi nešto to ispada puno brže i puno više, nego kad napravi 1500 ljudi.” (R.S.).

Osim toga, preostala radna snaga morala je pokrivati velike manjkove radnika, pa tako još i sada, jedan radnik pokriva nekoliko radnih pozicija:

“Ja sam konkretno na održavanju, mehaničar za dizalice. Ja sam radil samo dizalice, ko mehaničar. A pored mene su bili električari, ljudi koji izvoze vozila, ljudi koji prebacuju - transporteri tereta i tako dalje. Sve to sad moran ja delat. Ja san prije imel samo skinut četiri vijka i to je moje delo bilo. Sad moran skinut četiri vijka, odvojiti motor, skinut ga s dizalice, otpeljat ga u radionu, rastavit ga i sve to sastavit nazad. To prije nisam delal, a sad moran.” (R.S.).

Navedeni primjeri samo su potkrepljenje spomenute Friedmanove teorije koja ističe snažan utjecaj koje radno vrijeme ostvaruje na ono slobodno. Kako sam i ranije spomenula, Friedman tvrdi kako monotonost i nekreativan rad tijekom radnog vremena za posljedicu imaju nezadovoljstvo i napetost radnika, što naposljetku rezultira time da se taj pritisak nastavlja i nakon radnog vremena te produžuje u ono slobodno utječući time i na aktivnosti koje pojedinci uživaju u slobodnom vremenu (G.Friedman, 1959). Kako navodi i Vidulin-Orbanić (2008), u takav „*svremeni način (ne)življenja*“, kako ga naziva, obilježen je užurbanoću, raznim obavezama, konstantnim pritiscima okoline te prevelikim zaduženjima, koja ujedno utječu i na slobodno vrijeme, tako da odmor, shodno tome, polako nestaje iz svakodnevnog života. I u 3.MAJ-u je takvo novo stanje dovelo posljedično do osjećaja nezadovoljstva i ogorčenja, o kojem govori i spomenuti Miljenko Mrvčić:

“(...) na spomen imena 3.MAJ dobio bih napadaj gađenja. Pogotovo kad se posloводство hvalilo kako je uspjelo smanjiti broj zaposlenih sa 7.000 na 2.200. To gađenje je dugo trajalo (...). Onda sam uvidio da za nestanak radnih mjesta nisu krive ni dizalice niti navozi već oni koji nisu znali

kako i gdje zaposliti ljudi koji bi tako mogli zaraditi onu crkavicu od plaće. I malo pomalo počela se opet vraćati ljubav prema brodogradilištu, brodovima, navozima, dizalicama... A ljudi, i dobri i zli, su samo prolaznici kroz brodogradilište koji za sobom ostavljaju trag kojeg se rado prisjetimo ili ga želimo čim prije zaboraviti.” (Mrvčić, 2019: 108).

Ipak, unatoč svemu, radnici se nastavljaju sami organizirati, pa iako nema OOUR-a, SOUR-a, RS-a niti brojnih organiziranih aktivnosti sindikata, radnici 3.MAJ-a okupljaju su nekoliko puta godišnje na roštiljima, sportskim turnirima i povremenim pićima:

“(...) naša radiona, nas jedno dvadeset, trideset, jedanput godišnje odeš na Rječinu, ali to se sam organiziraš. Dodeš tamo, ajmo skupit svaki sto kuna (...) i cijeli dan izgubiš na Rječini. Ali to ovisi o čoviku. Ako si takav čovik, ćeš se organizirat. A ako si loš čovik, i onda, u onom vrimenu kada je bilo sve organizirano, nećeš se družit. Ono vrime ti dalo svu mogućnost da ti iskoristiš ono ča si ti. Nitko tebe ni tiral da se ti baviš sportom ni ne znan ča. Sad ti ne daju mogućnost, nego se ti sam moraš potruditi, ako ćeš tako neč napraviti.” (R.S.).

S druge pak strane, Sugovornik S.M. radio je u 3.MAJ-u od 2016. do 2019. godine, u periodu dakle za koji gore navedeni Sudionik R.S. navodi kako su se manje družili. Za isti period, Sugovornik S.M. tvrdi kako je i dalje bilo druženja:

“Družili smo se. Sve ovisi o ekipi, ljudi su bili okej. Kad se radilo se većinom radilo, al bilo je druženja prije posla pola sata kava uvijek, za marendu, kad je neki odmor, pauzica dok se nešto čeka. (...) I znalo se ić poslije na cugu neku, kavu, pivu, tko šta pije. (...) I znalo se ić onako tu i tamo, svakih dva, tri mjeseca na neke večere. Skupi nas se onako dvadeset pa odemo na neku večeru.”(S.M.).

Dakle, uočavam razliku među perspektiva radnika, Sudionika R.S. koji je u 3.MAJ-u radio od 70-ih godina do danas te još radi, koji se period unazad tri godine govori u kontekstu manjka organiziranih aktivnost 3.MAJ-a, govoreći o promjeni na samoorganizaciju društvenih aktivnosti. Za razliku od njega Sudionik S.M., koji nije imao priliku biti dio brodogradilišta u vrijeme kada je za radnika, kako navodi Sudionik R.S. *“sve bilo organizirano”*, više govori o ulozi dobrog društva i ističe kako se i za vrijeme njegova rada u brodogradilištu družilo i unutar i van brodogradilišta: *“I sad pred god dana bili su na nekom humanitarnom turniru za nekog dečka, ne znam jel pod imenom 3.MAJ ili nekako drugačije”* (S.M.). Ipak, i Sudionik S.M. svjestan je da se

tu radilo o samoorganizaciji i da tu 3.MAJ nije ništa posebno organizirao za radnika u pogledu društvenosti: *“Interni dogovor. Većinom su to ljudi iz 3.MAJ-a. (...) Uprava s tim, ja mislim, nema veze. Tu ima više međusobno ljudi, pa onda oni mogu vjerovatno obratit Sindikatu i poslati zahtjev.”* (S.M.). Također, čak i on, kao mladi radnik 3.MAJ-a, ističe kako je prije zaista bilo mnogo više aktivnosti:

“Dok prije, evo meni je stari dole radio, i prije je to bilo...baš su imali, baš su se zvali 3.MAJ, i imali su i za odbojku i za nogomet i za košarku i nekakve humanitarne turnire...” (S.M.).

No, bez obzira na veliku potporu 3.MAJ-a prije velikih neprilika 90-ih godina, i prijelaza na samoorganizaciju u zadnjih 20-tak godina, najveću je krizu u pogledu organizacije društvenosti, brodogradilište doživjelo upravo pred godinu, dvije, kada ga zbog već spomenute afere s pulskim Uljanikom, banke blokiraju, a 3.MAJ ulazi u do sada neviđenu krizu:

“Prije je bilo puno više. Prije je bilo za sve sportove i baš i turniri i tako, a sad imaju većinom, te nogomet se igra i Sindikati ovi nešto organiziraju, ta putovanja. (...) Dok nije počela ova veća kriza dvije godine” (S.M.).

Na prijelazu iz 2018. na 2019. godinu, jedino što opstaje u 3.MAJ-u nada je za opstankom i isplatom plaća. Organiziraju se prosvjedi, a riječkom javnom scenom vlada val *“Spasimo trećemajce”* članaka, objava, akcija. Medije su prvo počeli preplavljivati članci o prosvjedima trećemajaca: *“Trećemajci na ulicama!”* (Rijeka Danas, 2018); *“Trećemajci izlaze na ulice: prosvjed za opstanak”* (P.F./HRT, 2018), a potom sa početkom 2019. kreće velika podrška Riječana u vidu humanitarnih akcija za trećemajce, pa medijski prostor u tom periodu zauzimaju najčešće članci poput: *“IZNAD OČEKIVANJA Humanitarna akcija: Klub mladih "pod opsadom" dobrih ljudi i donacija za trećemajce”* (Novilist.hr, 2019); *“Bravo Rijeko! Podijeljeno 12 tona hrane prikupljene za pomoć gladnim obiteljima trećemajaca”* (Novilist.hr, 2019); *“Crveni križ prikupio 10,3 tona hrane i higijenskih artikala za trećemajce”* (Deranja, 2019). Pa sve do onih: *“Župan Komadina čestitao trećemajcima na ponovnom 'rođenju' “* (Fiuman.hr, 2019) u jeseni 2019. godine, nakon što je direktor Edi Kučan razradio model koji dokazuje poslovnu i financijsku održivost trećemajskog sustava: *“Radujem se zajedno s radnicima 3. maja s kojima smo bili zajedno svo ovo vrijeme. Vjerujem da će uspješno dovršiti brodove u ove dvije godine i da će doći do faze preuzimanja od strane strateškog partnera te sigurnije budućnosti brodogradilišta”* (Fiuman.hr, 2019).

Situacija u početku 2020.-te godine, iako bolje nego u prethodne dvije godine, i dalje je vrlo neizvjesna. No, što se tiče društvenosti, sa ili bez kormila organiziranosti uprave 3.MAJ-a, mogu, na temelju iskustava Sudionika, ustvrditi da se naposljetku sve svodi na radnika - čovjeka: *"Ali ti govoriš, ovisi o ljudima. (...) Ako se ti želiš nać negdje jednom godišnje, želiš se opustit, tebi ne treba firma organizirat, ali je puno lakše da ti organizira"* (R.S.). Sve se naposljetku svodi na radnika i to kakav si ti čovjek, kako spominje Sudionik R.S. Iako je, dakako, kako tvrdi, lakše da ti firma, poslodavac organizira aktivnosti i ujedno ih sufinancira, nije nemoguće ni sam organizirati vlastite aktivnosti ako za to postoji dobra volja i dobra radna okolina. Naposljetku, radi se o slobodnom izboru pojedinca. Ovim se navedenim primjerom najbolje očituje važnost tog slobodnog izbora u kontekstu slobodnog vremena. Iako su ranije trećemajci imali slobodan izbor u pogledu odabira da li će i u kojim aktivnostima (organiziranim od strane 3.MAJ-a) sudjelovati u svoje slobodno vrijeme, sada pak, imaju slobodan izbor da odluče hoće li i što organizirati sami. U ovom se pogledu čak i snažnije ističe važnost slobodnog izbora u kontekstu slobodnog vremena o kojem govore Blanka Filipcova (Filipcova, prema Božović, 1975:62).te Martinić (1977) ističući kako je slobodno vrijeme slobodno za bilo kakvu aktivnost koju pojedinac odabere jer to vrijeme u potpunosti pripada isključivo njemu i time je slobodno od svake prinude. No, u trećemajskom kolektivu se s vremenom, pogotovo u posljednje tri godine, pojavio novi problem, a to je da se puno radnika izmijenilo te je sve teže sklopiti nova prijateljstva, organizirati nova druženja, okupiti ekipu, kada je cirkulacija radnika u brodogradilištu velika, situacija neizvjesna, pa se sve manje otvaraju prilike za neka češća i veća druženja o čemu mi svjedoči i Sudionik R.S. koji je u brodogradilištu proveo i provodi cijeli svoj dosadašnji radni vijek: *"Znali smo prije, sad više ne, zadnje tri godine, jer se dosta ljudi prominilo, šlo ća, ali prije je bilo redovito"* (R.S.).

Ono što se doduše očuvalo su izgrađeni neki svakodnevni običaji među radnicima. Jedan od najomiljenijih, rekla bi, bio je kolektivno čašćenje. Častilo se za rođendane, svadbe, rođenja djeteta, ali i za neke manje svečane prigode, kada se na posao osim neke boce žestice, nosilo kolače, nareske i kavu. Taj se običaj, o čemu mogu i sama posvjedočiti, održao do danas, ili barem zasigurno do 2018. godine, kada je moj otac još bio radnik 3.MAJ-a. O tome svjedoči i sljedeća fotografija, koja se našla u njegovoj osobnoj zbirci fotografija s porinuća kada se u njihovoj „kolibi“⁵ nazdravilo u čast porinutog broda:

⁵ KOLIBA – žargon – interni naziv za radione

Prilog 7. Dan porinuća u jednoj od radničkih koliba

S obzirom da je u 3. MAJ-u radio, uz jedan kraći prekid, gotovo 25 godina, mogu reći da sam kroz njega djelomično i ja proživljavala kako je to biti trećemajac ili barem dijete trećemajca. Moj otac bi tako nakon svakog njegovog rođendana, pa čak i rođendana majke, brata ili mene, odnesao koji komad torte, kolača, pa i nareska da počasti kolege iz svoje “kolibe”. Za svečanije se prigode nosila i boca žestice, a za kolektivne proslave, znalo se na poslu ostati i duže pa bi se unutar koliba pripremio i kakav bolji ručak. Točno se znalo kada je čiji rođendan i koji dan će netko častiti. Tom se prigodom znalo doći i ranije na posao ako je bilo potrebno, kako bi u miru popili kavu i razmijenili doživljaje.

Osim navedenog, jedan od običaja bio je i skraćeno radno vrijeme na dan uoči praznika te Stara godina koju posebno spominje i Mrvčić: *“A Stara godine je pak bila poseban slučaj. Toga dana smo došli obaviti najnužnije poslove, a onda je fešta mogla početi. Na više mjesta sviralo se i pjevalo, a bome i pilo. To je bilo tek zagrijavanje, a fešta je, nakon izlaska iz brodogradilišta, nastavljena u obližnjim kafićima i gostionama u tadašnjoj Ulici JNA (danas Pulskoj) pa i dalje”* (2019:110). Osim o tome Mrvčić govori o brojnim mjestima okupljanja poput: kafića Rivijera, gostiona Jadran, slastičarnica, Torpedov restoran i drugi, koji su radnicima 3.MAJ-a dali zaista mnogo lokacija na kojima su mogli nastaviti svoja druženja nakon radnog vremena. U suprotnosti s današnjim stanjem kada u Pulskoj ulici jedino od spomenutih radi kafić Rivijera, a njegova posjećenost daleka je od nekadašnje. Što se tiče menze, gostiona i slastičarne, one su zatvorene davnih dana.

Osim spomenutih svakodnevnih običaja, uočavam kako je mnogo prepreka u ostvarivanju tako bogatog spektra aktivnosti kakvog je 3.MAJ imao nekada. Nije pitanje samo političke i društvene scene, ekonomskih, gospodarskih i drugih okolnosti, već je kontekst zaista mnogo širi. U pitanju su tu trenutni trendovi, tržišni odnosi, kontekst kapitalizma, ali i ono na što se ne može tako lako utjecati, a to su karakterne osobine i preferencije svakoga od nas. Mnogo se toga mora poklopiti, da bi se radnici 3.MAJ-a kao kolektiv organizirali na razini na kojoj su aktivnosti nekada bile organizirane od strane Uprave i Sindikata, a potpomognute od strane države. No, je li tako nešto i nužno? Kao što sam i ranije spomenula, radnici 3.MAJ-a se nastavljaju samostalno organizirati i družiti. Kenneth Roberts (1978) također ističe kako pojedinci, ukoliko im ponuda aktivnosti nije zadovoljavajuća ili u ovom slučaju ako je nema, odnosno ima znatno manje, stvaraju neformalna udruženja unutar kojih onda provode željene aktivnosti. Stoga, u ovom periodu, za razliku od prethodnog kada su radnicima aktivnosti za provođenja slobodnog vremena bile organizirane, veći naglasak je na samoorganizaciji i inicijativi radnika koji, ovisno o svojim željama i mogućnostima, organiziraju aktivnosti za sebe i svoje društvo koje se formiralo za vrijeme radnog vremena. Time je zadržana barem ona spomenuta komponenta slobodnog vremena, a to je slobodan izbor pojedinca o načinu provođenja slobodnog vremena, koje ga zapravo i čini zaista slobodnim.

No, kako se iz ove kože, trenutne situacije 3.MAJ-a, ne može, najbitnije je iskoristiti najbolje od toga, i učiniti da se svaki radnik osjeća ugodno i prihvaćeno na svom radnom mjestu. A ljudi kao ljudi, kao socijalna bića, će već naći načina da se međusobno povežu. Kako navodi i Sugovornik I.M.: *„Druženja je uvijek bilo i bit će. Ipak s tim ljudima provodim više vremena nego s obitelji. Iako je drugačije nego nekada, više je posla, manje ljudi, uvijek će se naći vremena barem za neku čakulu u pauzi. A poslije posla – kud koji mili moji.“*

3. IZMEĐU SLOBODNOG I RADNOG VREMENA (umjesto zaključka)

U samim počecima poimanja i definiranja slobodnog vremena, ono je bilo proučavano isključivo u odnosu na rad kao osnovnu ljudsku aktivnost. Čak je i Aristotel tvrdio kako je slobodno vrijeme, kao ono vrijeme bez posla, nužan preduvjet za sreću. U slobodnom vremenu kao onom vremenu oslobođenom od rada leži potencijal za društveno i kulturno unapređenje članova društva, mogućnost bavljenja znanostima, umjetnostima drugim kreativnim djelatnostima, što posljedično doprinosi stvaranju novih materijalnih i duhovnih vrijednosti. U tom kontekstu govori se i o samom zadovoljstvu radnika, koji to zadovoljstvo postiže svojim djelovanjem u svom slobodnom vremenu. Zadovoljstvo radnika važno je iz nekoliko aspekata. Prvenstveno bih istakla da je zadovoljan radnik dobar radnik jer se ne buni - on ne provodi vrijeme na neprikladan način koji država ne odobrava i time destabilizira društvo i društveni poredak. Slobodno vrijeme istovremeno je, dakle, i prostor putem kojeg se radnike kontrolira i postavlja mjesto koje im je namijenila država. Osim što se slobodno vrijeme tako može koristiti za besposlicu ili ljenčarenje u kojima kapitalisti ranog socijalističkog društva poratne Jugoslavije dakle vide opasnost, ono im također može donijeti određenu korist. Naime, slobodno se vrijeme, bazirajući se na turizam, u SFRJ počinje usmjeravati na obnovu ekonomske i gospodarske slike države, a radnici kao stup socijalističke države bivaju temeljem novog socijalističkog programa. Uzrok takvom razmišljanju, kako smatra Ilić, ideja je o sretnom i zadovoljnom radniku kao onom koji će biti produktivniji i zadovoljniji na radnom mjestu (2018:6). Već se u ovoj fazi očituje upliv kapitalističkih interesa i gomilanju profita nauštrb radničke klase, a paralelno s tim razvijalo se i potrošačko društvo koje na prostoru Hrvatske možemo pratiti od 1950-ih. Komercijalizaciju nije izbjegla ni sama dokolica pa tako u poslijeratnom periodu možemo govoriti i o potrošačkoj dokolici, kada radnici sa svojim obiteljima sve više svog slobodnog vremena orijentiraju na kupnju i potrošnju u radnom vremenu zarađenih sredstava. Kombinacija industrijski uvjetovanog viška slobodnog vremena, formiranja nove države i razvoja nove socijalističke politike te jačanje modernizacijskih i potrošačkih procesa uzrokovalo je tako i jedno stanje blagostanja unutar socijalističkog društva te ujedno među trećemajcima u poslijeratnim godinama. Prema provedenim intervjuima i pročitanoj literaturi vidljivo je kako je radnicima tada bilo sve organizirano, od marenda, izleta, putovanja pa sve do drugih aktivnosti u slobodno vrijeme, što se već 1980-ih godina počinje mijenjati, a eskalira 90-ih ratom praćenim raspadom SFRJ te formiranjem nove države.

Pišući ovaj rad sam često nailazila na izjavu: „*Zadovoljan radnik je dobar radnik*“. Prvo sam na nju naišla za vrijeme iščitavanja knjige Miljenka Mrvčića (2019), a potom je isti zaključak donio i jedan od Sugovornika (B.K.). Izjava je bila prvenstveno u kontekstu kvalitete stanovanja radnika i zbrinjavanja njih i njihovih obitelji, a u drugom slučaju, na tragu prethodnog, vezana za 3.MAJ-ovo osiguravanje svih potrebnih sredstava za uspješan dolazak i obavljanje potrebnog posla svojim radnicima – prijevoz, radna roba, marende i slično. S obzirom na navedeno, zaključujem kako je za poneke trećemajce, kako ne bih upala u zamku generalizacije, jedan od preduvjeta zadovoljstva na poslu, ali i van njega, bila jedna sigurnost koju im je davalo njihovo poduzeće – brodogradilište 3.MAJ, a osiguravala sama socijalistička država. Radnici, kako u jednom od citata navodi Sugovornik R.S. nisu morali ni o čemu brinuti, osim da obave dani posao, i to je možda ključno u kontekstu, kako zadovoljstva, tako i provođenja slobodnog vremena u okviru aktivnosti organiziranih od strane 3. MAJ-a. Naime, firma je, kako navodi sugovornik R.S. u ono vrijeme (aludirajući na period prije Domovinskog rata), za radnika bila raj. Uspoređujući firmu – brodogradilište 3.MAJ s rajem, sugovornik opisuje do koje mjere se firma brinula za ekonomsku sigurnost, želje i potrebe radnika. Dakako, u tom periodu, sigurnost nije bila osigurana samo na temelju ekonomske stabilnosti radnika zbog stalnih prihoda, već i time što su im je bilo osigurano i stambeno pitanje, a potom i svi ostali uvjeti vezani za samo radno vrijeme, odnosno radni proces. Sada kada još izraženije u prvi plan dolazi kapital, i time sve osim nužnih troškova proizvodnje postaje dodatnim troškom, kada su jedine važne potrebe one koje zadovoljavaju gomilanje profita, kada radnik više nije u prvom planu, kao što je prethodno nalagala socijalistička ideologija, tada i radnik gubi određenu potporu države i firme, sigurnost pada u jednu neizvjesnost, egzistencijalnu nesigurnost što dakako, proizvodi nezadovoljstvo te se ujedno i reflektira na provođenje slobodnog vremena. Kao što sam prethodno napomenula, kao što slobodno vrijeme utječe na ono radno, na primjer kroz produktivnost, tako i ono radno utječe povratno na samo slobodno vrijeme, što se naposljetku i dogodilo u 3.MAJ-u. No, ono najvažnije od svega je povezanost same društvenosti trećemajaca s produktivnošću i njen pozitivan utjecaj na zadovoljstvo radnika kako poslom tako i životom općenito.

Izlaganje aspekata društvenosti trećemajaca kroz godine i njihovo smještanje u društveno-politički kontekst dalo mi je nove uvide te bolje razumijevanje izloženih teorijskih koncepata o slobodnom

vremenu. No, također, upravo ti uvidi, omogućili su mi i kritički pristup teorijskim konceptima. Naime, iako se slažem s teoretičarkama Blankom Filipcovom (prema Božović, 1975) te Tenom Martinić (1977) koje tvrde da je glavna vrijednost slobodnog vremena upravo u njegovom aspektu slobode koju pruža pojedincima da ga provedu na način na koji oni to žele – bilo to besposličarenje ili kreativan rad, u drugu ruku, ta sloboda u slobodnom vremenu nerijetko je uvjetovana raznim drugim obavezama koje nisu nužno vezane za radni proces. U tom kontekstu Dumazedier (1964) radi distinkciju između „dokolice“, kao dijelu slobodnog vremena koji je, uz radne, oslobođen i svih drugih obaveza te „poluslobodnog vremena“ kojeg smatra vremenom koje je oslobođeno radni obaveza, ali podložno onim drugim svakodnevnim obavezama. Na tragu ove teorije, Georges Friedman (1959) govori o „oslobođenom vremenu“ nasuprot „slobodom vremenu“ među kojima je oslobođeno vrijeme ono slobodno od radne prinude i obaveza, ali je podložno drugim obavezama, dok je slobodno vrijeme u potpunosti slobodno i na raspolaganju pojedincima da ga iskoriste za vlastito samoostvarenje. No, što ako se u vremenu Dumazedierove dokolice i Friedmanovog slobodnog vremena, sloboda pojedinca u tom vremenu spoji i s nekim drugim obavezama? Dakako, sukladno njihovim teorijama, to više ne bi bila dokolica nego poluslobodno vrijeme, odnosno ne bi bilo slobodno vrijeme već oslobođeno vrijeme, no, radi se upravo o tome da je vrijeme koje su trećemajci provodili konkretno na izletima sa svojim kolegama, bilo dijeljeno i s njihovim ženama, curama i ostalim članovima uže obitelji gdje bi izlet naposljetku okupljao obitelji radnika 3.MAJ. Na takvim su se druženjima radnici pojedinci sa svojim obiteljima ujedno odmarali, zabavljali, družili i time ostvarili onu komponentu važnu za Friedmanovo slobodno vrijeme i Dumazedierovu dokolicu, no istovremeno su na neki način, u tom svom slobodnom vremenu, obavljali i jednu drugu obiteljsku ulogu koja se nerijetko smatra obavezom. Isto tako, zanimljivo je za dodati, kako se o slobodnom vremenu govori u opoziciji s radnim vremenom i ono se kao takvo definira, no ono što je u kontekstu društvenosti trećemajaca ključno je upravo suprotno. Naime, njihove su aktivnosti, o kojima je u ovom radu bila riječ, direktno vezane za radni proces na način da je upravo 3.MAJ organizirao i poticao navedene aktivnosti. Osim navedenog, veza s radnim vremenom u slobodnom vremenu trećemajskih radnika očitovala se i u pogledu radnih kolega s kojima su radnici provodili tako organizirano slobodno vrijeme. Naposljetku, mogu zaključiti kako bi se navedeni koncepti mogli proširiti u pogledu radnog vremena. Naime, iako se gotovo od početka konceptualiziranja slobodnog vremena ono smatralo onim suprotnim od radnog i kao takvo se definiralo, na temelju ovog rada uočavam kako slobodno

vrijeme nije nužno i nužno ne mora biti odvojeno od onog radnog, da bi moglo ispuniti svoju bit i ostvariti, kako slobodu pojedinca, tako i ispuniti svoj potencijal čovjekova samoostvarenja.

Ovaj rad zaključujem novim smjerovima u kojima bi se tema društvenosti trećemajaca mogla nastaviti istraživati. Naime, u radu sam se pokušala dotaknuti šireg povijesnog i društveno-političkog konteksta, no, oni ni približno nisu u detalje razrađeni. Vjerujem da bi se detaljnijim prikazom povijesti i društveno-povijesnog konteksta mogli preciznije locirati uzroci, kako razvoja trećemajске društvenosti, tako i njenog slabljenja. Također, iako sam rad bazirala na aspektima društvenosti trećemajaca, zbog formata rada, nisam bila u mogućnosti u potpunosti razraditi i spomenuti svaki aspekt društvenosti koji se odvijao u periodu od 1950-ih do danas unutar trećemajskog kolektiva. Ujedno, rad je bio pisan u vrijeme velike krize brodogradilišta 3.MAJ, kada su radnici bili u štrajku, a potom je i samo brodogradilište bilo na rubu stečaja, što mi je onemogućilo vođenje intervjua direktno unutar prostora brodogradilišta i s većim brojem sudionika. Vjerujem da bi detaljnijom analizom i većim brojem sudionika bio dobiven jedan sadržajni prikaz stanja na društvenoj sceni u brodogradilištu u navedenom periodu. Tijekom pisanja rada otvorila su mi se brojna pitanja vezana za povijest Europe i same naše države, ali i tako za društveno-političke procese koji su uvelike utjecali na mikro aspekte života pojedinaca unutar jednog društva. U budućnosti bi stoga rad razvijala uzevši u obzir sveobuhvatniji prikaz povijesti i raznih, i drugih, utjecaja na samu društvenost, te se probala uključiti u same društvene tokove trećemajskog kolektiva ne bi li dobila pravi dojam o tome kako oni funkcioniraju.

4. POPIS LITERATURE

Alempijević et al. (2016), *Misliti etnografski: Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Hrvatsko etnološko društvo

Anić, V- (1991.), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi Liber.

Arapović, I. (2018), Vrijeme kao nadnaravna dimenzija kapitala, *PILAR – časopis za društvene i humanističke studije*, 2 (24), 127.-.143, <raspoloživo na: file:///C:/Users/Daniela/Downloads/CasPil24_06Arapovic.pdf>, (14.12.2019.)

Bauman, Z. (2011), *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.

Beck, U. (2000), *The Brave New World of Work*. Cambridge: Polity Press.

Benson, J. (1994), *The Rise of Consumer Society in Britain, 1880-1980*. New York: Longman.

Božović, R. (1975), *Iskušenja slobodnog vremena*. Beograd: Mala edicija ideja.

Burke, P. (1995), Viewpoint: The invention of leisure in early modern Europe, *Past & Present*, 146 (1), 136-150, <raspoloživo na: <https://www.jstor.org/stable/651154?seq=1>>, 21.01.2020.

Clarke J., Critcher C. (1985), *The Devil Makes Work: Leisure in Capitalist Britain*. London: Macmillian, 48-51.

Duda, I (2013), Od radnika do turista. Prava, želje i stvarnost socijalnog turizma u jugoslavenskome socijalizmu, u *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur: Grandits, Taylor, Zagreb: Srednja Europa, 55-87

Duda, I. (2005), Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, 37 (2), 329-578, <raspoloživo na: <https://hrcak.srce.hr/8407>>, 05.03.2020.

Duda, I. (2014), U potrazi za blagostanjem, Zagreb: Srednja Europa.

Dumazedier, J. (1964), Aktuelni problemi sociologije rasonode, *Gledišta*, br. 4.

Friedman, G. (1959), *Kuda ide ljudski rod*, Beograd: Rad

Friedman, G., Naville, P. (1972), *Sociologija rada*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Hobsbawm, E. (1957), The British Standard of Living 1790-1850, *Economic History Review*, 10 (1), 46-68, <raspoloživo na: https://www.researchgate.net/publication/247679603_The_British_Standard_of_Living_1790-1850>, 11.04.2020.

Hromadžić, H. (2016), Primjer industrijske proizvodnje u socijalizmu: nacrt studije slučaja tvornice Kombiteks Bihać (SFR Jugoslavija, SR Bosna i Hercegovina), *Holon: postdisciplinarni znanstveno-stručni časopis*, 6 (1), <raspoloživo na: <https://hrcak.srce.hr/160932>>, 10.05.2020.

Ilić, K. (2018), Plaćeni godišnji odmori u socijalističkoj Jugoslaviji, (završni rad), Sveučilište Jurja Dobrila u Puli: Fakultet za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije.

Jarvie G., Maguire J. (1994), *Sport and leisure in social thought*, London: Routledge, <raspoloživo na: <https://epdf.pub/sport-and-leisure-in-social-thought.html>>, 29.03.2020.

Jones, G.S. (1986), Trends in the Leisure Industry since the Second World War, *The Service Industries Journal*, 6 (3), 330-348, <raspoloživo na: <http://dx.doi.org/10.1080/02642068600000042>>, 02.05.2020.

Katunarić, V. (2010), Razvoj ljudske suradnje: prema postmonetarnom društvu?, *Revija za sociologiju*, 40(2), 129–155, <raspoloživo na: <https://hrcak.srce.hr/57812>>, 23.05.2020.

Klen, D. et al. (1988), *Povijest Rijeke*, Rijeka: Skupština općine Rijeka, ICR.

Krivokapić, N. (2007). Poimanje slobodnog vremena u savremenom društvu do 80-ih godina XX vijeka, *Sociološka luča*, 1 (2), 82-99, <raspoloživo na: <http://www.socioloskaluca.ac.me/PDF8/Krivokapic%20N.,%20Poimanje%20slobodnog%20vremena%20u%20savremenom%20društvu%20....pdf>>, 19.10.2019.

Marx, K. (1974), *Temelji slobode*, Zagreb: Naprijed.

Martinić, T. (1977), *Slobodno vrijeme i suvremeno društvo*, Zagreb: Informator.

Mrvčić, M. (2019), *Priče o Brodogradilištu 3. maj : (1974.-1996.)*, Kastav: Udruga Fluminensiana.

Pljakić, G. (2013), Kultura korišćenja slobodnog vremena, *TIMS Acta* 7, 163-170, <raspoloživo na: <file:///C:/Users/Daniela/Downloads/4568-Tekst%20rukopisa-21660-1-10-20140127.pdf>>, 23.05.2020.

Polić, R. (2003), Odgoj i dokolica, *Metodički ogledi*, 10 (2), 25–37, <raspoloživo na: file:///C:/Users/Daniela/Downloads/2_R_Polic.pdf>, 21.05.2020.

Polić M., Polić R. (2009). Vrijeme, slobodno od čega i za što?, *Filozofska Istraživanja*, 114 (2) 255–270., <raspoloživo na: [file:///C:/Users/Daniela/Downloads/03_Polici%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Daniela/Downloads/03_Polici%20(1).pdf)>, 16.02.2020.

Puljar D'Alessio, S. (2018), *Mi gradim brod, a brod gradi nas: etnografija organizacije brodogradilišta 3. maj*, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku

Pupovac, D., Lipovača, S., Sečen, V.: Zadovoljstvo zaposlenika-čimbenik uspješnosti suvremenih poduzeća, *Stručni rad*, <raspoloživo na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=141115>, 03.03.2020.

Roberts, K. (1978), *Contemporary Society and the Growth of Leisure*, London: Longman

Rogić Nehajev, I. (1984), *3. maj – složena organizacija udruženog rada brodograđevne industrije*, Rijeka: SOUR brodograđevne industrije-3. maj.

Sindik, J., Brnčić B. (2012), Psihološke dobrobiti sporta za djecu, *.Stručni rad*, <raspoloživo na: <https://hrcak.srce.hr/95826>>, 12.10.2019.

Sulima, R. (2015), *Antropologija svakodnevice*, Beograd: XX vek.

Thomas, K. (1964), Work and Leisure in Pre-industrial Society, *Past & Present*, 29, 50-66, <raspoloživo na: <https://booksc.xyz/book/30522243/d62697>>, 03.03.2020.

Thompson, E.P. (1967), Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism, *Past & Present*, 38, 56-97.

Trinajstić, P. (2005), *3. maj : stoljeće moderne brodogradnje u Rijeci : 1905. - 2005.*, Rijeka: Grafika Zambelli.

Vidulin-Orbanić, S. (2008), Fenomen slobodnog vremena u postmodernom društvu, *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 3 (6), 19-33, <raspoloživo na: <https://hrcak.srce.hr/32748>>, 11.11.2019.

Veblen, T. (1966), *Teorija dokoličarske klase*, Beograd: Kultura.

IZVORI

Brusić I. (1989), Marenda i sport, *Informacije*, 19

E,D, (1989), Druženje iznad svega, *Informacije*, 17 -18

Fiuman.hr (2019), VIJESTI Župan Komadina čestitao trećemajcima na ponovnom “rođenju”, <raspoloživo na: <https://www.fiuman.hr/zupan-komadina-cestitao-trecemajcima-na-ponovnom-rodenju/>>, 10.05.2020.

Fiuman.hr (2020), Treći maj - dan oslobođenja Rijeke, <raspoloživo na: <https://www.fiuman.hr/treci-maj-dan-oslobodenja-rijeke/>>, 12.05.2020.

Funčić, N. (2019), PGŽ: Deset milijuna kuna viška, najviše za Gorane i Trećemajce, *HRT Radio Rijeka*, <raspoloživo na: <https://radio.hrt.hr/radio-rijeka/clanak/pgz-deset-milijuna-kuna-viska-najvise-za-gorane-i-trecemajce/199872/>>, 10.05.2020.

Golac, V. (1986), Krenimo u planine, *Informacije*, 15

Grad Rijeka (2020), Dobitnici nagrada Grada Rijeke, <raspoloživo na: <https://www.rijeka.hr/gradska-uprava/nagrade-града-rijeke/dobitnici-nagrada-града-rijeke/>>, 21.02.2020.

Informacije (1985), *Aktivnosti kulturno - sportskih društava “3.MAJ-a” u prvom polugodištu 1985.*, 28

Informacije (1986), *Klub penzionera 3.maj: 25 godina postojanja*, 24

Informacije (1986), *Kratki zapis: Izlet u Beograd i Novi Sad*, 50

Informacije (1989), *Ženama u čast*, 5

Konferencija sindikata i Klub penzionera "3.MAJ" (1985), Zimnica za penzionere, *Informacije*, 38

Milić (2017), Milićevih dvadesetak godina na navozima 3. maja (1974.-1996.) - priče, *Forum Croinfo.net*, <raspoloživo na: <https://croinfo.net/forum/index.php?topic=3309.0>>, 09.09.2019.

Nahtingal, V. (1985), Prijateljstvo kroz sport, *Informacije*, 23.

Organizacioni odbor (1989), XXIII marš brodograditelja, *Informacije*, 19

P.F. (2018), Trećemajci izlaze na ulice: prosvjed za opstanak, *HRT Vijesti*, <raspoloživo na: <https://vijesti.hrt.hr/470659/trecemajci-sve-nestrpljiviji-traze-smjenu-svojeg-direktora>>, 10.05.2020.

Prijem za umirovljenike, *Informacije*, 1989,19

Portal Novilist.hr (2019), Bravo Rijeko! Podijeljeno 12 tona hrane prikupljene za pomoć gladnim obiteljima trećemajaca,, <raspoloživo na: <http://www.novilist.hr/Vijesti/Rijeka/Bravo-Rijeko!-Podijeljeno-12-tona-hrane-prikupljene-za-pomoc-gladnim-obiceljima-trecemajaca>>, 10.05.2020

Prodan E. (2019), IZNAD OČEKIVANJA Humanitarna akcija: Klub mladih "pod opsadom" dobrih ljudi i donacija za trećemajce, *Portal Novilist.hr*, <raspoloživo na: <http://www.novilist.hr/index.php/Vijesti/Rijeka/IZNAD-OCEKIVANJA-Humanitarna-akcija-Klub-mladih-pod-opsadom-dobrih-ljudi-i-donacija-za-trecemajce>>, 10.05.2020.

Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22-26. travnja 1958. u Ljubljani), GRO Joža Rožanković, Sisak 1984., 104, 105, 185, 185

RG Rekreativna (1990), Kuglanje; Boćanje, *bit*, 32

Rijeka Danas (2018), Trećemajci na ulicama!, <raspoloživo na: <https://www.rijekadanas.com/trecemajci-na-ulicama/>>, 10.05.2020.

Skijaško - planinarska sekcija „3.maj“ (1986), Planinarski izlet u Nacionalni park Paklenica, *Informacije*, 40.

Skijaško - planinarska sekcija „3.maj“ (1986), Planinarski izlet na Zavižan, *Informacije*, 46.

T.D. (1990), Kreće prvenstvo za 1991. godinu, *bit*, 37

POPIS PRILOGA

Prilog 1. Nastup KUD-a na „Štafeti mladosti“ 1985. godine

Prilog 2. Nogometni susret na Krku

Prilog 3. Nogometni susret radnika 3.MAJ

Prilog 4. Kolektivni izlet radnika 3.MAJ u Jajce, BIH

Prilog 5: Kolektivni izlet radnika 3.MAJ na Kozara Mrakovica

Prilog 6: Proslava Dana žena u Sindikalnom domu 3.MAJ na Mlaci 1986. godine

Prilog 7. Dan porinuća u jednoj od radničkih koliba